

Abbâsî Sarayının Kadın Görevlileri: Kahramâneler

Female Officials of The Abbasid Court: The Qahramānas

Halil İbrahim Hançabay*

Öz

İslam tarihinde ilk defa vezirlik kurumunu ihdas eden ve mevcut divanlara yenisini ekleyip var olanlarını ise daha da geliştiren Abbâsîler, selefleri Emevîlere kıyasla devleti daha merkezi ve bürokratik bir yapıya kavuşturmuşlardır. İdari yapıdaki bu değişiklikler aynı zamanda saray teşkilatının ve bu teşkilatın bir parçası olan haremın daha da kurumsal hale gelmesini sağlamıştır. Hilafet merkezinin Sâmerrâ'dan tekrar Bağdat'a taşınmasından (279/892) sonraki süreçte, özellikle de Muktedir'in (295-320/908-932) halifeliği döneminde harem mensuplarının sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. *Harâmü dâri'l-hilâfe* adıyla anılan sarayın harem kısmında halifenin annesi, hanımları, çocukları ve yine halifenin dul veya boşanmış kız kardeşleri ve halalarından oluşan hanedan mensupları yaşamaktaydı. Yine bu yapı içerisinde onların hizmetinde bulunmak üzere söz konusu dönemde sayıları binlerle ifade edilen temizlikçiler, erkek ve kadın hizmetkârlar, hâcibler, muhafız birlikleri, köleler ve bekçiler istihdam edilmiştir. Elinizdeki çalışma tam da bu noktada öne çıkan sorumluluğu harem mensuplarının ihtiyaçlarının giderilmesi

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü - Assoc. Prof., İstanbul University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, İstanbul/TÜRKİYE <https://ror.org/03a5qrr21> halilhancabay@istanbul.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0387-0824>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

ve haremın gelir-gideriyle ilgilenmek olan, ancak siyasi ve idari açıdan son derece etkin bir konuma sahip olan kadın görevliler, yani kahramâneler üzerine odaklanmaktadır. Sarayda ilk defa resmî olarak bir kahramânenin görevlendirildiği Muktedir'in halifeliliğinin erken döneminden bu uygulamanın yürürlükten kaldırıldığı 493 (1099) yılına kadar Abbâsî sarayında görev yapmış kahramâneleri inceleyen çalışmada bir taraftan kronolojik bir sıra takip edilirken diğer taraftan kahramânelerin öne çıkan özellikleri başlıklara yansıtılarak tematik bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Büveyhîler, Selçuklular, Halife, Vezir, Kahramâne, Harem.

Abstract

The Abbasids, who established the vizierate for the first time in Islamic history, also added new *divâns* and improved the existing ones, making the state more bureaucratic and centralized compared to their predecessors, the Umayyads. These changes in the administrative structure also enabled the palace organization and the harem, which was a part of this organization, to become more institutional. In the period after the center of the caliphate was moved from Samarra to Baghdad (279/892), especially during the caliphate of Muqtadir (295-320/908-932), there was a significant increase in the number of harem members. The harem section of the palace, known as *harîm dâr al-khilâfa*, was inhabited by the caliph's mother, his wives, his children, and members of his dynasty, including his widowed or divorced sisters and aunts. Within this structure, thousands of cleaners, male and female servants, *khâjibs*, guard troops and slaves were employed to serve them. This study focuses on the female officials, the *qahramâna*, whose responsibility was to provide for the needs of the harem members and to take care of the income and expenditures of the harem, but who gained a highly influential position politically and administratively. This study focuses on the *qahramânas*, a female official whose responsibility was to take care of the needs of the members of the harem and the income and expenditure of the harem, but who had a highly influential political and administrative position. The study, which examines the *qahramânas* who served in the Abbasid court from the early period of Muqtadir's caliphate, when a *qahramâna* was officially appointed for the first time in the court, until 493 (1099), when this practice was abolished, follows a chronological order on the one hand, while on the other hand, a thematic perspective is tried to be presented by reflecting the prominent characteristics of the *qahramânas* in the headings.

Keywords: Abbasids, Buwayhids, Seljuks, Caliph, Vizier, Qahramâna, Harem.

Giriş

İslam tarihinde ilk defa vezirlik kurumunu ihdas eden ve mevcut divanlara yenisini ekleyip var olanlarını daha da geliştiren Abbâsîler (132-656/750-1258), selefleri Emevîler'e (41-132/661-750) kıyasla devleti daha merkezî ve bürokratik bir yapıya kavuşturmuşlardır. İdari yapıdaki bu değişiklikler aynı zamanda saray teşkilatının ve bu teşkilatın bir parçası olan haremde de daha kurumsal hale gelmesini sağlamıştır. Özellikle Mu'tazîd-Billâh'ın (279-289/892-902) hilafet merkezini Sâmerrâ'dan tekrar Bağdat'a taşımasından (279/892) sonra Dicle Nehri'nin doğu yakasında Dârülhilâfe adıyla teşekkül etmeye başlayan ve zaman içerisinde cami, hayvanat bahçesi ve at çiftliğinin yanı sıra Tâc, Dârüşşecere, Firdevs ve Cevsalkulmuhtes gibi sarayların inşa edilmesiyle daha da genişleyen bu kompleks yapı¹, saray ve harem teşkilatının gelişmesini de doğrudan etkilemiştir. Nitekim bu genişlemenin en çok yaşandığı Muktedir-Billâh (295-320/908-932) döneminde harem mensuplarının sayısında ciddi bir artış olmuştur. *Harîmü dâri'l-hilâfe* adıyla anılan sarayın harem kısmında halifenin annesi, hanımları, çocukları ve yine halifenin bekâr veya dul kız kardeşleri ve halalarından oluşan hanedan ailesi yaşamaktaydı. Söz konusu dönemde onların hizmetinde bulunmak üzere istihdam edilen temizlikçiler, erkek ve kadın hizmetkârlar, hâcibler, muhafız birlikleri ve bekçilerin sayısının binlerle ifade edildiği söylenmektedir².

Nispeten kalabalık bir zümreyi teşkil eden harem mensuplarının yeme, içme ve giyinme gibi günlük ihtiyaçlarının karşılanması yanı sıra hanedan ailesinin arazilerinin gelir-gider hesaplarının tutulması ve harem görevlilerinin maaşlarının ödenmesi, ayrıca siyasi ve idari ilişkiler bakımından vezir ve diğer üst düzey görevlilerle harem arasındaki iletişimin sağlanması önem arz ediyordu. Elinizdeki çalışma tam da bu noktada öne çıkan sorumluluğu harem gelir-gideriyle ilgilenmek olan, ancak halifeye yakınlığı sayesinde siyasi ve idari açıdan son derece etkin bir konum elde eden kadın görevliler, yani kahramâneler³ üzerine odaklanmaktadır. Sarayda ilk defa resmî olarak bir kahramânenin görevlendirildiği Muktedir'in

- 1 Dârülhilâfe hakkında geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz-Ömer Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XXII/SA.2, 2020, s. 285-313.
- 2 Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsâmü dâri'l-hilâfe*, thk. Mihâil Avvâd, Dârü'r-Râidî'l-Arabî, Beyrut 1986, 8-9; Nadia Maria El-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions", *Studia Islamica* S. 97, 2003, s. 42-43.
- 3 Kahramâne kelimesinin kökeni ve Abbâsîlerde bir kurum olarak kahramâneliğin ortaya çıkışı bir başka çalışmamızda ele alacağız.

halifeliğinin erken döneminden bu uygulamanın yürürlükten kaldırıldığı 493 (1099) yılına kadar Abbâsî sarayında görev yapmış kahramânelerin siyasi ve idari faaliyetlerini inceleyen çalışmada, bir taraftan kronolojik bir sıra takip edilirken diğer taraftan bu görevlilerin öne çıkan özellikleri başlıklara yansıtılarak tematik bir bakış açısı sunulmaya gayret edilmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Türkçe literatürde Abbâsîler döneminde sarayda istihdam edilen kahramâneleri bütün olarak ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Kitapçı, Muktedir'in annesi Şağab Hatun'a dair eserinde bu dönemdeki kahramâneleri ayrı bir başlık altında incelemiştir⁴. Bazı rivayetlerin tespitinde Kitapçı'nın çalışması bizim için faydalı olmakla birlikte klasik kaynaklardan hareketle yapılan yorumlarda birtakım yanlışlıkların olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin yazarın Sümel'in (ö. 317/ 329-330), Ümmü Mûsâ'nın (ö. 327/938-939 [?]) mallarının müsaderesindeki başarısından dolayı "mezâlim mahkemesinin başına" getirildiği yönündeki iması⁵ ileride de zikredileceği üzere tarihsel verilerle pek uyumsuzdur. Yine Kitapçı'nın Arîb b. Sa'd'dan (ö. 369/979-980)⁶ naklen Sümel'in kahramânelik görevinin yanı sıra Şağab Hatun'un kâtipliğini yaptığını ileri sürmesi⁷ isabetli görünmemektedir. Zira Arîb'in eserinde halifenin annesinin kâtipliğini yapan kişinin Sümel değil, Ahmed el-Hasibî olduğu belirtilmektedir. Karan'ın Abbâsîler döneminde ümmüveledlerin yönetim üzerindeki etkisini incelediği makalesinde sadece Ümmü Mûsâ ve Sümel hakkında oldukça muhtasar sayılabilecek bilgiler konumuzu ilgilendirmektedir⁸. Söz konusu makalede yazar modern literatürdeki tartışmalara hiç girmediği gibi Sümel'in adını bir yerde Kalkaşendî'den (ö. 821/1418) naklen "Şeml el-Kahramâniye" şeklinde aktararak sanki ikisinin birbirinden farklı kişiler olduğunu hissetmiştir. Ancak Kalkaşendî'nin eserinde "Şeml" olarak zikredilen kişinin Sümel olduğu anlaşılmaktadır⁹. Yine makalenin

4 Zekeriya Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun (Doğ. H. 264/Ölm. H. 321/933)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991, s. 14-28.

5 Kitapçı, *age.*, s. 23.

6 Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târihi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü Süveydân, Beyrut ts., s. 109.

7 Kitapçı, *age.*, s. 21.

8 Cuma Karan, "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, S. 54, 2020, s. 396-397. Abbâsî halifelerinin ümmüveled eşleri hakkında geniş bilgi için bk. Ali Hatalmış, *Abbâsî Halifelerinin Ümmüveled Eşleri*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2020.

9 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimü'l-hilâfe*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts., C I, s. 276.

başlığında hareketle Ümmü Mûsâ ile Sümel'in ümmüveled olarak aynı statüde kabul edildiği görülmektedir. Hâlbuki Abbâsî idaresinde uzun yıllar görev yapmış bir aile olan Zeynebîlere¹⁰ mensup Ümmü Mûsâ'nın hür olduğu, dolayısıyla ümmüveled olarak değerlendirilemeyeceği belirtilmelidir.

Yabancı dillerdeki araştırmalara gelince, Muktedir dönemi üzerine hazırladığı doktora tezinde Marmer, bu süreçteki kahramâneleri müstakil bir başlık altında incelemiştir¹¹. Kahramânelerin siyasi-idari etkinliklerine ve saraydaki konumlarına dair Marmer'in yaptığı yorumlar çalışmamız için yol gösterici olmuştur. Özellikle Muktedir öncesi dönemde kahramâne kelimesinin saray teşkilatı içinde görülmediğine dair tespiti, bu göreve ilk defa Muktedir'in halifeliği zamanında Fâtuma en-Nahviyye'nin (ö. 299/912) getirildiğini belirten Massignon'un görüşünün¹² bizim açımızdan teyit edilmesini sağlamıştır. Diğer taraftan Marmer'in bu dönemde görev yapan kahramâneleri Şağab Hatun'un kadrolu elemanı (*staff*) veya ona yardımcı olan personel (*personal assistant*) şeklinde nitelemesi, görebildiğimiz kadarıyla Muktedir dönemi için nispeten makul bir tanımlama olarak kabul edilebilir. Ancak sonraki dönemlerde kahramânelerin halifelerle yakın temas hâlinde oldukları, dolayısıyla onların emrinde çalıştıkları dikkate alındığında onun bu görüşünün yeniden gözden geçirilmeye muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Marmer'in Sümel'in mezâlim mahkemesindeki göreviyle ilgili herhangi bir değerlendirmeye yer vermediği görülmektedir. Muktedir döneminde saray ve çevresindeki idari kadrolarla kahramânelerin güç mücadelesine yoğunlaşan El-Cheikh'in makalesine de burada işaret edilmelidir¹³. Yazarın bazı yorumları çalışmamız için yararlı olsa da Sümel'in mezâlim davalarına bakmasıyla ilgili meselede kendisinin Mernissi'den¹⁴ naklen yaptığı değerlendirmelere katılmadığımızı söylemeliyiz¹⁵. Nitekim ilgili kısımda detaylı bir şekilde üzerinde durulacağı üzere Mernissi, Arib'in eserinde geçen bilgileri yanlışlıkla Taberî'ye (ö. 310/923) nispet etmiştir.

10 Aile hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed b. Süleyman er-Râcihi, "ez-Zeynebiyyûn ve Eseruhum fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye ve'l-İlmiyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye", *Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Sü'üd el-İslâmiyye Mecelletü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye*, S. 5, 1428, s. 192-235.

11 David Bruce Jay Marmer, *The Political Culture of the Abbasid Court, 279-324 (A.H.)*, Princeton University, Near Eastern Studies, Doktora Tezi, Princeton 1994, s. 165-180.

12 Louis Massignon, *The Passion of al-Hallaj*, çev. Herbert Masson, Princeton University Press, Princeton 2019, C I, s. 400.

13 El-Cheikh, agm., s. 41-55.

14 Fatima Mernissi, *The Forgotten Queens of Islam*, çev. Mary Jo Lakeland, The University of Minnesota, Minneapolis 1993, s. 42-43.

15 El-Cheikh, agm., s. 52-53.

Ayrıca rivayette açıkça zikredilmesine rağmen Kadı Ebü'l-Hüseyin Ömer b. Hasan el-Üsnânî'nin¹⁶ (ö. 339/950) mahkemedeki varlığını ve mahkeme kararlarının onun tashih ve onayından geçtikten sonra açıklandığını görmezden gelip Sümel'e odaklanarak sanki bu kararlarda sadece Sümel'in rolünün olduğunu iddia etmiştir. El-Ckeikh de Mernissi'nin bu çıkarımlarını olduğu gibi benimsemiştir. Konuyla ilgili bir diğer araştırma Sülâf Hasan'ın cârîye ve kahramânelerin Abbâsî sarayındaki rollerini ele alan kitap çalışmasıdır¹⁷. Ancak söz konusu eserdeki bilgilerle atf yapılan klasik kaynaklardaki veriler arasında ciddi tutarsızlıkların bulunduğu görülmektedir. Doğrusu bu durum ilgili kitabın ilmî verilere dayanmak yerine daha çok bir kurgudan ibaret olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Bu çelişkilerin tamamına işaret etmek mümkün olmadığından bu tespitimizin anlaşılması adına metin içerisinde sadece bazı somut örnekler vermekle yetindik. Abbâsîlerde Büveyhî ve Selçuklu nüfuzunun yaşandığı dönemlerde Irak coğrafyasında kadının siyasi, idari, dinî ve edebî rolüne odaklanan Al Rudainy'nin doktora tezi 'Alem, Salef ve Şemsünnehâr hakkında bazı klasik kaynaklardaki rivayetlere ulaşmak açısından faydalı olmuştur¹⁸. Bununla birlikte Şemsünnehâr'ın, Muktedî-Biemrillâh'ın (467-487/1075-1094) ölümündeki rolü hakkında Al Rudainy'e nazaran nispeten farklı bir görüş benimsediğimizi ifade etmeliyiz. Son olarak Emevîlerin başlangıcından 655 (1257) yılının sonuna kadar İslam tarihindeki hanım sultanları, hadımları ve cârîyeleri ele alan El-Azhari'nin çalışmasının Abbâsîler dönemindeki kahramâneleri inceleyen kısmına da burada işaret edilmelidir¹⁹. El-Azhari, kitabının başlığından anlaşıldığı kadarıyla Abbâsîler döneminin tamamını ele alma iddiasında olmasına rağmen daha çok Muktedî zamanındaki kahramâneler üzerine yoğunlaşmış, sonraki dönemde görev yapan İhtiyâr, 'Alem ve Şemsünnehâr hakkında birkaç cümlelik anekdotlar vermekle yetinmiş, Salef'in kahramâneliğine ise hiç temas etmemiştir.

16 Hayatı hakkında bk. Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed ez Zehabi, *Siyerü a'lâmî'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, C XV, s. 406-407.

17 Sülâf Feyzullah Hasan, *Devri'l-cevârî ve'l-kahramânât fi dâri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dârü ve Mektebetü Adnân, Bağdat 2013.

18 Reem Saud Al Rudainy, *The Role of Women in the Būyid and Saljūq Periods of the Abbasid Caliphate (339-447/950-1055&447-547/1055-1152): The Case of Iraq*, Exeter University, Arab and Islamic Studies, Doktora Tezi, Exeter 2014.

19 Taef El-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History, 661-1257*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2019, s. 87-89, 113-130.

1. Abbâsî Sarayındaki İlk Kahramâne: Fâtıma en-Nahviyye

Muktedir döneminde ilk defa kahramâne olarak atanan ve Abbâsî sarayında ilk kez bu ünvanla görev yapan kişi Fâtıma en-Nahviyye'dir. Nahviyye nisbesinin kendisine neden verildiği bilinmemektedir. Şağab Hatun'un oğlu Muktedir için Nazm²⁰ isminde bir bakıcı (*dâye*) tuttuğunu, kendisi için ise kahramâne ünvanıyla kadın bir görevli tayin ettiğini söyleyen Massignon, Fâtıma'nın bu göreve getirilen ilk kişi olduğunu belirtmektedir²¹. Yine Marmer, Abbâsî tarihinde Muktedir öncesi dönemde [sarayda] kahramâne kelimesine rastlanmadığını, yani bu ünvanla bir görevlinin bulunmadığını vurgulamaktadır²².

Fâtıma'nın kahramânelik öncesi hayatı, kahramâne olduktan sonra gerek Muktedir ve annesi Şağab Hatun nezdinde, gerekse diğer devlet adamlarıyla ilişkilerinde nasıl bir rol veya görev üstlendiğine dair kısa birkaç malumatın dışında hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Şağab Hatun tarafından kahramâne olarak tayin edilen Fâtıma, Muktedir ve annesinin mektuplarını Vezir İbnü'l-Furât'a iletmekle görevliydi²³ ve yine kuvvetle muhtemel vezirin isteklerini halife ve annesine ulaştırıyordu. Yine dönemin çağdaşı Ebû Bekir es-Süli'nin (ö. 335/946) nakilleri Fâtıma'nın zenginliğine, iki kızının ve iki damadının olduğuna ve vefatına ışık tutmaktadır. Buna göre ne sebepten olduğu belirtilmeksizin Fâtıma'ya çok kızan Muktedir, Fâtıma'nın mallarına el koymuştur. Bunun üzerine dönemin komutanlarından olan damatları Büney b. Nefis ile Kaysar'ın yanına [Ahvâz'a²⁴] giden

20 Tenûhî'de yer alan bir bilgiye göre Nazm, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Yahyâ b. el-Müneccim'in bakıcısı iken Şağab Hatun'un hizmetine girmiş ve daha sonra onun kahramânelerinden birisi olmuştur. Ancak bundan sonra da bakıcılık yapmaya devam etmiştir. Bk. Ebû Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî, Dâru Sâdir, Beyrut 1971, C IV, s. 145. Yine muahhar dönem müelliflerinden İbnü'l-Cevzî de benzer bir bilgiye yer vermektedir. Bk. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi'l-târîhi'l-mülâk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992, C XIII, s. 70-71. Döneme yakın müelliflerin eserlerinde Nazm'ın kahramâneliğine yönelik bir malumat bulunmadığı gibi yukarıdaki bilgileri nakleden Tenûhî ve İbnü'l-Cevzî gibi müelliflerin eserlerinde Nazm'ın kahramâne olarak nasıl bir rol üstlendiği konusunda herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Kuvvetle muhtemel onun Şağab Hatun'a çok yakın olması Tenûhî ve İbnü'l-Cevzî tarafından kahramâne olarak anılmasına sebep olmuştur.

21 Massignon, *age.*, C I, s. 400.

22 Marmer, *agl.*, s. 166.

23 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Kütübü Tecâribi'l-ümem*, C I, thk. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, Matba'attü's-Şeriketi't-Temeddün, Kahire 1914, s. 20.

24 Bu hadiseden birkaç yıl önce Büney, Hâcib Sevsen (veya Sûsan) tarafından Ahvâz'a gönderilmiştir. Bk. Miskeveyh, *age.*, C I, s. 12.

Fâtıma, burada rahatsızlanmış ve kısa bir süre sonra ölmüştür (16 Zilkade 299/6 Temmuz 912). Anlatıldığına göre Fâtıma kendisine verilen hediyeler ve erzak dışında aynı olarak damatlarının her birine yüzer bin dinar değerinde mal bırakmıştır. Bundan dolayı Büney ve Kaysar'a halifenin hazinesinden daha fazla mal kaldığı söylenmiştir²⁵.

Fâtıma'nın ölümüyle ilgili kısmen farklı bir bilgi veren Miskeveyh (ö. 421/1030), onun köprüünün altında teknesinin batması sonucu boğularak öldüğünü nakletmiştir. Kendisi için komutanların, kadınların ve diğer görevlilerin katıldığı bir cenaze merasimi düzenlenmiş ve yerine Şağab Hatun tarafından Ümmü Mûsâ tayin edilmiştir (299/912)²⁶.

Fâtıma hakkında verilen ve nispeten kısa sayılabilecek yukarıdaki bilgilerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Esasen Fâtıma'nın Muktedir'den ziyade Şağab Hatun'un emrinde çalıştığı, zira ölümüyle yerine halifenin annesi tarafından [muhtemelen halifenin onayıyla] Ümmü Mûsâ'nın atandığı görülmektedir. Ayrıca yapılan bu atama kahramâne ünvanının resmî bir göreve tekabül ettiğini düşündürmektedir. Yine sahip olduğu servet, kızlarını dönemin tanınmış komutanlarıyla evlendirmesi ve cenazesine önde gelen devlet adamlarının katılması Fâtıma'nın hür bir kadın olduğunu ve idari konumunun yanında toplumsal açıdan da önemli bir statüye sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Muktedir'i kızdıracak kadar idari işlere karıştığı, bir teknesi olduğu için seyahat edebildiği ve bundan dolayı ilişki ağlarının sarayla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır²⁷.

2. Siyasi ve İdari Alanlarda Kudretli Bir Kahramâne: Ümmü Mûsâ

Tam adı Ümmü Mûsâ Sükeyne bint Abbâs b. Muhammed b. Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim ez-Zeynebî el-Hâşimî'dir. Ümmü Mûsâ künyesiyle meşhur olan Sükeyne'nin bu künyeyi neden aldığı ve kahramânelik öncesi hayatı hakkında bilgi yoktur. Abbâsî davetinin liderlerinden İmâm İbrâhim ve hanımı Zeyneb bint Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın neslinden olup bu sebeple Zeynebî nisbesiyle tanınmaktadır²⁸.

25 Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Kismîn min ahbâri'l-Muktedir-Billâh el-Abbâsî*, thk. Halef Reşid Nu'mân, Dârü's-Şuûni's-Sekâfeti'l-Âmme, Bağdat 1995, s. 139-140.

26 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 20.

27 Marmer, *agt.*, s. 167.

28 Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1962, s. 32; Reşid b. Zübeyr, *Kütübü'z-Zehâir ve't-tuhaf*, thk. Muhammed Hamîdullah, Kuveyt 1959, s. 239-240; Massignon, *age.*, C I, s. 406.

Ailesi Abbâsî idaresinde uzun yıllar çeşitli görevler üstlenen²⁹ Ümmü Mûsâ, Fâtıma'nın ölümünün ardından kahramânelik görevine tayin edilmiştir³⁰. Halife ve annesine yakınlığı sayesinde hem saray çevresindeki etkinliğini artırmış hem de mali açıdan önemli bir nüfuzla sahip olmuştur. Hatta bu vesileyle elde ettiği nüfuzu zaman zaman dönemin vezirlerine karşı kullanmaktan çekinmemiştir. Vezir İbnü'l-Furât'ın azledilip yerine Ebû Ali Muhammed b. Ubeydullah el-Hâkânî'nin tayin edilmesinde Muktedir'i etkilemeyi başarmıştır (299/912). Şöyle ki Hâkânî'nin İbnü'l-Furât'ın Alioğulları'ndan birisini tahta çıkarmak için bir girişimde bulunacağını Ümmü Mûsâ'ya bildirerek bu haberi halife ve annesine iletmesini istemiştir. Ümmü Mûsâ'nın aktardığı bilgilerin doğruluğundan şüphelenmeyen Muktedir, dayısı Garîb ve ordu komutanı Mûnis el-Muzaffer'in de desteğiyle İbnü'l-Furât'ı vezirlikten azledip (4 Zilhicce 299/22 Temmuz 912) yerine Hâkânî'yi görevlendirmiştir³¹.

Hâkânî'nin vezirliğe atanmasından sonra Ümmü Mûsâ, yeni vezir aleyhinde teşebbüste bulunan *Dîvânü'd-diyâi'l-hâssa*³² reisi Ebû Muhammed b. Hasan b. Rûh'un (veya Ravh'ın) vezirliğe tayin edilmek arzusuyla halifeye ulaştırılmak üzere gönderdiği mektubu Hâkânî'ye teslim ederek İbn Rûh'un çabasını boşa çıkarmıştır. Ayrıca İbn Rûh, Hâkânî tarafından görevinden alınıp hapse atılmıştır³³. Böylece Hâkânî, Ümmü Mûsâ sayesinde önemli bir muhalifinden kurtulmuştur. Bununla birlikte o, *Dîvânü'd-diyâi'l-Abbâsiyye*³⁴ ve *Dîvânü'z-zimâmi'l-Furâtiyye*³⁵ reisi

29 Dedesi Muhammed b. Süleyman, Mütevekkil (232-247/847-861) zamanında hac emirliği ve Mekke valiliği yapmıştır. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C IX, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1968, s. 218. Amcası Abdullah b. Muhammed, Mu'tez (252-255/866-869) döneminde hac emirliği ve Zenc isyanının başlangıç safhasında (255/869) Basra'da valilik görevinde bulunmuştur. Bk. İbn Hazm, *age.*, s. 32.

30 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 20.

31 Hilâl b. Muhassın es-Sâbî, *Kütübü'l-Vüzerâ ev tulhâfeti'l-ümerâ fi târîhi'l-vüzerâ*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-A'yân, Kahire 1958, s. 284, 289-290.

32 Abbâsiler döneminde halife ve hanedan ailesine mensup kişilerin sahip oldukları arazilerin gelir gideriyle ilgilenen divandır. Bk. Beşir Gözübenli, "Day'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C IX, s. 57-58; Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 70.

33 Sâbî, *age.*, s. 299-300.

34 Geliri beytülmalâe ait olan arazilerdir.

35 *Dîvânü'z-zimâmi'l-Furâtiyye* beytülmalâe ait olan ve Fırat nehri kenarındaki araziler için kurulan *Dîvânü'd-diyâi'l-Abbâsiyye*'nin gelir-giderinin denetimiyile ilgilenmektedir. Bk. Abdülaziz ed-Dürî, *en-Nuzumü'l-İslâmiyye*, Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2008, s. 173; Hançabay, *age.*, s. 62, 70.

Ebü'l-Heysem Abbâs b. Muhammed b. Sevâbe'nin Ümmü Mûsâ sayesinde kendisinin aleyhinde gerçekleştirdiği girişimlere engel olamamıştır. Zira görevlerinden azledilen âmillerin mallarının müsaderesinde Hâkânî'nin ihmalkâr davrandığına dair İbn Sevâbe'nin mektubunu Muktedir'e veren Ümmü Mûsâ, bir sonraki aşamada vezirin yetkilerinin kısıtlanmasını sağlamıştır. Nitekim halife tarafından müsaderelerle ilgilenmek üzere görevlendirilen İbn Sevâbe, bir vezir gibi hareket ederek Hâkânî'nin atadığı bazı kişileri azledip onların yerine kendi istediği kişileri atamıştır³⁶. Esasen vezirliğinin ilk zamanlarında muhaliflerine karşı Hâkânî'yi destekleyen Ümmü Mûsâ'nın yukarıda zikredilen olaydan sonra Hâkânî aleyhinde bir tavır sergilemesinin nedeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak meselenin ekonomik bir yönünün olduğu düşünülebilir. Şöyle ki Ümmü Mûsâ'nın vezirliğe atanmak isteyen kişiler adına halife ve annesinin nezdinde girişimde bulunarak onlardan para veya mal almayı umduğu varsayılabilir.

Ümmü Mûsâ'nın İbn Sevâbe dışında Hâkânî'ye karşı birlikte hareket ettiği bir diğer şahıs o sırada İsfahan'da sürgünde bulunan Ebü'l-Hüseyin İbn Ebü'l-Bağl'dir. Vezirliğe tayin edilmek arzusuyla Ümmü Mûsâ'dan halife nezdinde girişimde bulunmasını isteyen İbn Ebü'l-Bağl, karşılığında kendisine çok miktarda mal vermeyi taahhüt etmiştir. İbn Ebü'l-Bağl'in vezir olarak görevlendirilmesi hususunda Ümmü Mûsâ, Şağab Hatun ve Muktedir'i ikna etse de gelişmelerden haberdar olan Hâkânî'nin Muktedir'le görüşmesi Ümmü Mûsâ'nın çabasını sonuçsuz bırakmıştır³⁷. Bununla birlikte Muktedir, Ümmü Mûsâ'nın gönlünü hoş tutmak adına İbn Ebü'l-Bağl'i hapisten çıkarıp İsfahan'a, kardeşi Ebü'l-Hasan'ı da Vasıt şehrinin yakınlarında yer alan Silh ve Mübârek'e haraç âmili olarak görevlendirmiştir (299/912)³⁸.

Ümmü Mûsâ, Hâkânî'nin ardından vezirliğe getirilen Ali b. İsâ döneminde de etkinliğini sürdürmüştür. Şağab Hatun ve harem mensuplarının bitmek bilmeyen taleplerini karşılamak için Ümmü Mûsâ'nın hazineden para istemesi yeni vezirle aralarının bozulmasına yol açan ilk olay olmuştur. Fâtımîlerin (297-567/909-1171) Mısır'a yönelik tehditlerinin giderek yoğunlaştığı bu dönemde (301-302/913-914) Ali b. İsâ ile üst düzey devlet adamları ve komutanlar görüşme hâlindeyken, Ümmü Mûsâ haremdeki görevlilerin atıyyelerinin artırılmasını ve Şağab Hatun'un bu tür maddî isteklerinin yerine getirilmesini istemiştir. Ümmü Mûsâ'nın devletin siyasi

36 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 24-25.

37 Sûlî, *age.*, s. 158; Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 42.

38 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 21-22; Sâbî, *age.*, s. 295-296.

ve askerî açıdan içinde bulunduğu durumu dikkate almadan hazinenin yükünü artıracak taleplerde bulunması Ali b. İsâ'nın tepkisini çekmiştir³⁹.

Aynı süreçte Ümmü Mûsâ, Hâşimoğullarının nakîbi Ahmed b. Abdüssamed b. Tûmâr'ın vefatından sonra onun yerine kendi kardeşi Ahmed b. Abbâs'ın getirilmesini sağlamıştır. Ancak Hâşimoğullarının itirazı üzerine bu göreve İbn Tûmâr'ın oğlu Muhammed tayin edilmiştir (301/914)⁴⁰. Ümmü Mûsâ'nın kardeşinin görevden alınmasında Ali b. İsâ'nın herhangi bir dahlinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte, bir vezir olarak etkisiz kalması mümkün görünmemektedir⁴¹. Yine Ahmed b. Abbâs'ın herhangi bir resmî görevi olmamasına rağmen aylık 7 bin dinar para alması üzerine Ali b. İsâ'nın bir rapor hazırlatıp hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle Ahmed b. Abbâs'ı sorgulaması Ümmü Mûsâ ile Ali b. İsâ arasındaki gerilimi daha da arttırmıştır (303/914-915)⁴². Nihayet yaklaşan Kurban Bayramı'nda haremdeki görevlilere ne kadar ödeme yapılacağına dair Ümmü Mûsâ'nın vezirle bir türlü görüşmemesi Ali b. İsâ'nın vezirlikten azledilmesine neden olmuştur. Zira bu hadiseden sonra Ümmü Mûsâ zaten öteden beri arasının iyi olmadığı Ali b. İsâ'ya karşı halife ve annesini harekete geçmeye ikna etmiş ve sonunda Ali b. İsâ vezirlikten azledilmiştir. Böylece birinci vezirlik dönemi (8 Zilhicce 304/2 Haziran 917) sona ermiştir⁴³.

Ümmü Mûsâ'nın ekonomik gerekçelerle karşı karşıya geldiği bir diğer vezir Hâmid b. Abbâs'tır. Tenûhî'de geçen rivayete göre İbnü'l-Furât muhtemelen kendisinin ikinci vezirliği döneminde (304-306/917-918), her gün için Ümmü Mûsâ'ya içinde bin dinar olan [aylık 30 bin dinara tekabül eden] para kesesi (*harîta*) teslim ediyordu. Ümmü Mûsâ bu paradan aylık olarak Şağab Hatun'a 10 bin dinar, kendisine ve hanedan mensubu emîrlere [yani erkek çocuklarına] beşer bin dinar ayırıyordu. İbnü'l-Furât'ın ardından vezirliğe tayin edilen Hâmid b. Abbâs aradan kırk gün geçmesine rağmen Ümmü Mûsâ'ya herhangi bir ödeme yapmamıştır. Bunun üzerine Ümmü Mûsâ söz konusu paranın kendisine ödenmesi gerektiğini bildirince aralarında bir tartışma yaşanmış ve bu tartışma Hâmid'in görevinden el çekirilip vezirlikle ilgili işleri nâibi olarak Ali b. İsâ'ya devretmesinin sebeplerinden biri olmuştur⁴⁴.

39 Sâbî, *age.*, s. 380-381.

40 Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 47.

41 Harold Bowen, *The Life and Times of 'Alî ibn 'Īsâ*, Cambridge University Press, Cambridge 1928, s. 152, dip. 1; El-Cheikh, *age.*, s. 50.

42 Sûlî, *age.*, s. 185-186; Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 57.

43 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 40-41.

44 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, C. 8, s. 85. Ayrıca bk. Kehhâle, *age.*, C. 5, s. 123; Kitapçı, *age.*, s. 16-17

Bundan sonraki süreçte saray çevresindeki etkinliği, idari kadrolarla bağlantısı ve elde ettiği mal varlığı sayesinde Ümmü Mûsâ neredeyse karşı konulamaz bir güç hâline gelmiştir. Ahmed b. Abbâs'ın insanların isteklerini kız kardeşine ulaştırma konusunda aracılık yapması⁴⁵, Ümmü Mûsâ'nın nüfuzunun daha geniş bir çevreye yayılmasını sağlamıştır. Ancak onun, kardeşi Ahmed b. Abbâs'ın kızını Mütevekkil'in torunlarından Ebü'l-Abbâs b. Muhammed'le evlendirerek bir taraftan Abbâsî hanedan ailesiyle nispeten daha yakın bir akrabalık bağı kurmayı istemesi, diğer taraftan elde ettiği siyasi ve ekonomik gücü daha da artırma hırsları kendi sonunu hazırlamıştır. Aslında Ümmü Mûsâ'nın yeğeniyle evlendirmek istediği Ebü'l-Abbâs b. Muhammed, Vezir Hâmid b. Abbâs'ın nâibliğine atanarak devlet idaresinde yeniden etkinlik kazanan Ali b. İsâ'nın yakın dostuydu ve onun tarafından halifelğe hazırlandığı konuşuluyordu. Ümmü Mûsâ'nın büyük masraflar yaparak Bağdat'ta gösterişli bir düğün merasimi tertip etmesi, hasımlarının bu söylentiyi Ümmü Mûsâ aleyhinde kullanmalarına fırsat vermiştir. Nitekim aynı yıl Muktedir'in şiddetli bir hastalığa yakalanması üzerine Ümmü Mûsâ'nın halifelik için hanedan ailesinden bazı kişilere mektup gönderdiğine dair bir şayia ortaya çıkmıştır. Bu durumun yanı sıra düğün meselesinden dolayı hasımlarının, halife ve Şağab Hatun'a giderek Ümmü Mûsâ'nın asıl niyetinin Muktedir'i tahttan indirip yerine Ebü'l-Abbâs'ı geçirmek olduğunu aktarınca Ümmü Mûsâ, kardeşi Ahmed b. Abbâs ve kız kardeşi Ümmü Muhammed tutuklanarak kahramânelik görevine tayin edilen Sümel'e teslim edilmiştir (310/923)⁴⁶.

Ümmü Mûsâ'nın gözaltına alınmasının Abbâsî tarihinde hanedan ailesine mensup bir kadının tutuklanmasıyla ilgili ilk örnek olduğunu belirten Marmer, onun gerçekten Muktedir'i tahttan indirmek için komplo kurup kurmadığının bilinemeyeceğini, ancak halife ve annesinin Ümmü Mûsâ'nın böyle bir tuzak hazırlama ihtimaline inandıklarını dile getirmektedir. Zira Ümmü Mûsâ'nın soy itibarıyla hanedan ailesine mensup olması en azından halifelğe namzet olabilecek kişilerle bağlantı kurabilecek imkâna sahip olduğunu göstermektedir⁴⁷. Dolayısıyla Şağab Hatun'un, giderek karşı konulamaz bir güç hâline gelen Ümmü Mûsâ'yı bertaraf etmek için ortada dolaşan sözleri fırsata çevirdiğini düşünmek mümkündür.

Bir müddet Sümel'in gözetiminde tutulan Ümmü Mûsâ ve yakınlarının mallarına el konulmuştur. Müsadere edilen mallar arasında mücevherler, giysiler, güzel kokular,

45 Sâbi, *age.*, s. 301.

46 Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 95; Miskeveyh, *age.*, C I, s. 83-84; Reşîd b. Zübeyr, *age.*, s. 240.

47 Marmer, *agt.*, s. 173.

halı-kilim gibi tefrişat malzemeleri ve çok miktarda para bulunuyordu. Bunların dışında Ümmü Mûsâ'nın yıllık 100 bin dinar gelir getirdiği ifade edilen iktâ arazileri ve diğer gayrimenkulleri de vardı. 1 milyon dinar değerinde olduğu belirtilen bütün bu malların müsaderesiyle ilgilenmek üzere Ali b. İsâ tarafından *Dîvânü'l-makbûzât an Ümmi Mûsâ ve esbâbihâ* adıyla bir divan kurulmuştur⁴⁸. Ümmü Mûsâ'nın gözden düşmesiyle kendisine yakın olan bazı devlet adamları da görevlerinden azledilmiştir. Nitekim daha önce hapisten çıkarılıp İsfahan'a haraç âmili olarak tayin edilen İbn Ebü'l-Bağl'in vazifesine son verilip mallarına el konulmuştur⁴⁹.

Hapse atılıp malları müsadere edildikten sonra Ümmü Mûsâ ve çevresindekilerin Abbâsî idaresindeki etkinlikleri de sona ermiştir. Ancak Ramazan 314 (Kasım-Aralık 926) tarihinde halife tarafından affedilen Ümmü Mûsâ hapisten çıkarılmış, bununla birlikte evinde gözetim altında tutulmaya devam edilmiştir⁵⁰. Kardeşleri Ahmed b. el-Abbâs ve Ümmü Ahmed'in ölümünün (315/927) ardından daha önce el konulan arazilerinin kendisine iade edildiği söylenmektedir⁵¹. Massignon, herhangi bir kaynak belirtmeksizin onun 327 (938-939) yılında, yani Râzî-Billâh'ın (322-329/934-940) halifelikliği döneminde, öldüğünü aktarmaktadır⁵². Ümmü Mûsâ ile aynı aileye mensup olup Zeynebî nisbesiyle tanınan kişiler VI. (XII.) asrın sonuna kadar Abbâsî idaresinde nakîblik ve kadılık gibi üst düzey görevler üstlenmeye devam etmişlerdir⁵³.

3. Mezâlim Davalarına Bakan Bir Kahramâne: Sümel

Muktedir'in halifelikliği döneminde Abbâsî sarayında kahramânelik görevinde bulunan bir diğer isim Sümel'dir. Sümel'in Abbâsî sarayına gelmeden önce Mu'tazid'in halifelikliği döneminde Rey ve Cibâl bölgelerinin idaresini elinde bulunduran Dülefi emiri Ahmed b. Abdülazîz b. Ebû Dülef'in (265-280/879-893)⁵⁴ kahramâneliğini⁵⁵ yaptığı kaydedilmektedir. Rivayetin devamında İbn Ebû

48 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 84; Reşîd b. Zübeyr, *age.*, s. 239-240.

49 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 84.

50 Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dârü Süveydân, Beyrut ts., s. 249.

51 Ömer Rızâ Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, C V, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, s. 124.

52 Massignon, *age.*, C I, s. 400.

53 Massignon, *age.*, C I, s. 406.

54 Hakkında bilgi için bk. Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 84-87, 106.

55 Buradaki kahramâne kelimesinin anakronik bir kullanım mı olduğu yoksa Abbâsî sarayından

Dülef'in, câriyelerinden veya hizmetçilerinden herhangi birisine kızdığı zaman onu sert tabiatlı oluşuyla bilinen Sümel'e teslim ettiği, Sümel'in de bu kişiye acımasızca davrandığı belirtilmektedir⁵⁶.

Dülefî emîrinin hizmetinde bulunan Sümel'in Abbâsî sarayında ne zaman istihdam edildiğine dair görebildiğimiz kadarıyla doğrudan bir bilgi mevcut değildir. Ancak dolaylı bilgilerden hareketle bu konuda yaklaşık bir tahminde bulunmak mümkündür. İbn Ebû Dülef'in Rebûlevvel 280 (Haziran 893) tarihinde öldüğü⁵⁷ ve bu tarihten birkaç yıl sonra Mu'tazid'in oğlu Ebü'l-Fazl Ca'fer'in (Muktedir) doğumuyla (22 Ramazan 282/14 Kasım 895) câriye olan annesi Nâ'im'in Şağab Hatun adıyla ümmüveled statüsünü kazandığı⁵⁸ bilgileri dikkate alındığında Sümel'in en azından 282 (895) yılından sonra Şağab Hatun'un hizmetine girdiğini kabul etmek mümkündür.

Sümel'in kahramâne oluşuna işaret eden ilk rivayet 306 (918) yılına aittir. Şağab Hatun'un hizmetinde bulunan Sümel'in 306 (918) yılında Bağdat'ın doğu yakasındaki Rusâfe semtinde Şağab Hatun tarafından yaptırılan *türbede*⁵⁹ mezâlîm

önce yerel bir emîrlik olan Dülefler'in sarayında böyle bir görevlinin bulunup bulunmadığı meselesi kahramâne kelimesinin kökeni ve bir müessese olarak ortaya çıkışı ele alacağımız bir sonraki çalışmada incelenecektir.

56 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 84.

57 Taberî, *age.*, C X, s. 33.

58 Taberî, *age.*, C X, s. 42.

59 Süli, *age.*, s. 209-210; İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIII, s. 180. Şağab Hatun'un henüz hayatta iken kendisi için yaptırdığı bu türbenin bir nevi amt mezar olduğunu söyleyen Massignon, daha sonra Mutî'-Lillâh'ın (334-364/946-974), Kâdir-Billâh'ın (381-422/991-1031) babası İshak'ın, Halife Tâi'in (363-381/974-991) oğlu Abdülvehhâb'ın buraya defnedildiğini ve Rusâfe'de önde gelen halifelerin kabirlerinin Şağab Hatun'un bu türbesinin etrafında kümelenildiğini, Sümel'in de mezâlîm davalarna bu türbede baktığını belirtmektedir. Bk. Massignon, *age.*, C I, s. 405, 440. Mustafa Cevâd ise Şağab Hatun'un bir türbe yaptırdığına işaret etmeksizin Sümel'in mezâlîm davalarna Ebû Hanîfe'nin kabrinin yakınında bir yerde baktığını ileri sürmektedir. Bk. Mustafa Cevâd, *Seyyidâtü balâti'l-Abbâsî* (Beyrut: Dârü'l-Keşşâf, 1950), 89. Ebû Hanîfe'nin kabrinin de yer aldığı bu kompleks yapı, içinde Halife Mehdi'nin (158-169/775-785) hanımı ve aynı zamanda Hârûnürreşid (170-193/786-809) ile Mûsâ el-Hâdî'nin (169-170/786-786) annesi Hayzürân'ın (ö. 173/789) kabrinin bulunmasından dolayı ona nisbetle Hayzürân Mezarlığı olarak anılmaktadır. Diğer taraftan mezâlîm mahkemesinin burada kurulmasından hareketle Şağab Hatun'un türbesinin sadece bir mezarlık olmadığı, yanında veya çevresinde mahkeme binasının ve belki bir mescidin yer alma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Sonraki dönemlerde Abbâsî halifelerinin veya hanedan ailesine mensup önemli kişilerin mezarlarının yanında medrese ve mescid gibi yapıların teşekkül ettiği bilinmektedir. Nitekim Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümriid Hatun'un türbesinde veya türbenin yanında İbnü'l-Cevzî'nin vaaz verdiği dair bilgiler (Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-ayân*, thk. Muhammed

davalarına bakmaya başladığı kaydedilmektedir⁶⁰. Söz konusu bilgiye eserlerinde yer veren Sûlî ve Arîb, bu davalara bakan Sümel'i Şağab Hatun'un kahramânesi olarak aktarmaktadır. Yine verilen bilgiye göre [söz konusu davalara bakma ve karar verme konusunda herhangi bir ehliyeti bulunmamasına rağmen] Sümel'in böyle bir göreve getirilmesi halk tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmış ve aleyhinde konuşulmaya başlanmıştır. Mezâlim davalarının görülmesinde yaşanan sorun üzerine sonraki günlerde yanında Kadı Ebü'l-Hüseyn Ömer'i getiren Sümel, onun yönlendirmesi ve tashihleri doğrultusunda karar vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla başlangıçta bu davalara Sümel'in bakmasından rahatsız olan kişiler Ebü'l-Hüseyn'in refakat etmesiyle verilen kararlardan memnun olmuşlardır⁶¹.

Sûlî ve Arîb'in eserlerindeki 306 yılına işaret eden yukarıdaki rivayet dikkate alındığında ilk bakışta Ümmü Mûsâ'nın Abbâsî sarayında kahramânelik görevini yürüttüğü sırada Sümel'in de aynı ünvanla sarayda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki Mes'ûdî (ö. 345/956), İbn Dihye el-Kelbî (ö. 633/1235) ve Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) eserinde geçen bilgilere biraz daha dikkatli bakıldığında Sümel'in kahramânelik görevine atanmadan Şağab Hatun'un câriyesi olarak bu görevi yerine getirdiği varsayılabilir. Nitekim Mes'ûdî, Muktedir'in annesinin Kahramâne Sümel olarak meşhur olan/tanınan câriyesinin mezâlim davalarına baktığını zikretmektedir⁶². Kelbî ve Kalkaşendî de kahramâne olarak bilinen Sümel'in Şağab Hatun'un câriyelerinden birisi olduğunu ve [câriye sıfatıyla] mezâlim davalarına katıldığını belirtmektedir⁶³. Bu noktadan hareketle Sûlî ve

Berekât vd., *Dârü'r-Risâletü'l-Âlemiyye*, Dimaşk 2013), C XXII, s. 6; Abdulhamit Dündar, "Sitti Zübeyde'den Zümrüd Hatun'a Bir Türbenin Kimliği Meselesi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S. 34, 2024, s. 367), söz konusu yapının sadece bir anıt mezardan ibaret olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Şağab Hatun ve Zümrüd Hatun örneklerinden hareketle bu dönemdeki diğer anıt mezarların yapıları da dikkate alınarak türbe kavramının en azından Abbâsî tecrübesi özelinde yeniden tanımlanması gerektiği vurgulanmalıdır.

60 Günümüz araştırmacılarından Kitapçı'ya göre Şağab Hatun'un kendisine sarsılmaz bir güven duyduğu Sümel, Ümmü Mûsâ'nın soruşturması sırasında iyi bir imtihan vermiş ve böylece karma karışık işleri bir kadının yapabileceğini ispatlamıştır. Şağab Hatun'un ona olan bu sarsılmaz güveni Sümel'in *Divânü'l-mezâlim*'in başkanlığı gibi hassas görevlerin başına getirilmesine sebep olmuştur. Bk. Kitapçı, *age*, s. 23. Hâlbuki yukarıda da zikredildiği üzere Sümel henüz Ümmü Mûsâ görevinden azledilmeden önce 306 (918) yılında mezâlim davalarına bakmaya başlamıştır. Dolayısıyla Sümel'in mezâlim davalarına bakmasıyla Ümmü Mûsâ'nın kahramânelik görevinden azledilerek mallarına el konulması arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır.

61 Sûlî, *age*, s. 209-210; Arîb b. Sa'd, *age*, s. 67.

62 Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Dârü's-Sâvî, Kahire ts., s. 328.

63 İbn Dihye el-Kelbî, *Kütübü'n-Nibrâs fi târîhi hulefâi Beni'l-Abbâs*, thk. Abbâs el-Azzâvî, Matba'atü'l-

Arif'in Şağab Hatun'un kahramânesi sıfatını Sümel'in daha sonraki ve bilinen görevini dikkate alarak genel anlamda kullandıklarını düşünmek mümkündür. Diğer taraftan Şağab Hatun'un emri doğrultusunda hareket eden Ümmü Mûsâ ve Sümel'in bu sayede idari açıdan önemli bir güç elde ettikleri hesaba katılırsa kahramânelik görevine aynı anda birden fazla kişinin atanması yetki karmaşasına neden olabileceği gibi idari bakımdan da bir zafiyete yol açabilecektir. Bu bakımdan Sümel'in kahramâne olarak görevlendirilmesi kanaatimizce Ümmü Mûsâ'nın gözaltına alınmasından sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Dolayısıyla halef-selef olarak görev yaptığını düşündüğümüz Ümmü Mûsâ ile Sümel arasında bir kıyaslama yapılacak olursa Ümmü Mûsâ'nın Şağab Hatun'a nispeten daha yakın ve buna bağlı olarak sarayda daha güçlü bir konumda olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca Ümmü Mûsâ'nın soyu Abbâsî idaresinde uzun yıllar görev yapmış bir aile olan Zeynebilere dayanmaktadır. Buna karşılık Sümel ise kahramâneliğe câriyelikten terfi etmiştir. Bu bakımdan zenginliğinin ve idari kadrolar üzerindeki nüfuzunun yanı sıra Ümmü Mûsâ'nın soylu bir aileye mensup olmasının onu daha güçlü kıldığı düşünülebilir. Diğer taraftan Ümmü Mûsâ'dan sonra onun gibi hanedan ailesiyle akrabalık bağı bulunan bir kişinin kahramâne olarak tayin edilmemesi, Şağab Hatun'un kendisine ve oğluna karşı saray çevresinde yeni bir güç unsurunun ortaya çıkmasını istemediği şeklinde yorumlanabilir.

Sümel'in mezâlim davalarına bakmasıyla ilgili meseleye tekrar gelecek olursak, haksız yolla elde edilen gelirlerin yanı sıra şahıslara yönelik hak ihlalleriyle de ilgilenen mezâlim kurumu genellikle normal mahkemelerin bir sonuca varmakta zorlandığı davaları karara bağlamak ve uygulamak, ayrıca idari şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş bir nevi yüksek kurul olarak tanımlanmaktadır⁶⁴. Dolayısıyla mezâlim müessesesinin sorumluluğu dikkate alındığında Sümel'in Şağab Hatun tarafından önemli bir yetkiyle donatıldığını belirtmek mümkündür. Ancak Şağab Hatun'un, hukuki açıdan herhangi bir yeterliliği bulunmayan bir kişiyi muhtemelen sırf kendisine yakın olmasından dolayı ve belki de yüksek dereceli memurlar üzerindeki nüfuzunu korumak ve böylece iktidarını pekiştirmek amacıyla devletin idari ve malî tasarruflarının denetimi açısından son derece mühim bir göreve getirmesi daha önce örneği olmayan bir uygulamadır. Mezâlim davaları açısından bu durum bazı müelliflerin dikkatini çekmiş olmalı ki, eserlerinde Şağab Hatun ve Sümel'den bahsederken söz konusu görevlendirmeyi menfi bir dille aktarmışlardır.

Ma'ârif, Bağdat 1946, s. 109; Kalkaşendi, *age.*, C I, s. 276.

64 Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XXIX, s. 516.

Nitekim Mes'ûdî, adeta Şağab Hâtun'un otoritesine işaret ederek "bu dönemde kadınların saltanata ve yönetime hakim olduklarını" ifade etmiştir⁶⁵. Sümel'in mezâlim davalarına bakmasını "o güne kadar eşi benzeri görülmemiş utanç verici bir durum" başlığı altında zikreden İbn Hazm, Sümel'in başında bulunduğu mezâlim meclislerine fakihlerin ve kadınların da geldiğini belirtmiştir⁶⁶. Yine Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) naklettiği rivayete göre Kadı Alî b. Ahmed [et-Tenûhî] daha önce [Abbâsî devletinde] böyle bir şeyin gerçekleşmediğini söylemiştir⁶⁷.

Sümel'in mezâlimle ilgili görevi modern araştırmacılar arasında da tartışılmıştır. İlk başta kadınların ve fakihlerin Sümel'in atanmasına karşı çıktığını, ancak Şağab Hâtun'un ısrarı neticesinde bu kararı kabul etmek zorunda kaldıklarını belirten Mernissi ve El-Cheikh, Sümel'in görevini başarıyla yerine getirdiğini, hatta [daha önce] haksızlığa uğrayan kişilerin onun bu atamasından faydalandıklarını [yani haklarını aldıklarını], halkın da genel olarak Sümel'in verdiği kararlardan memnun olduğunu ileri sürmüştür⁶⁸. Mernissi ayrıca konuyu farklı bir boyuta taşıyarak geçmişin [ve aynı zamanda dönemin] büyük bir tarihçisi olarak Taberî'nin bu bilgiyi aktararak kadınlar konusunda günümüz tarihçilerinde görülmesi pek mümkün olmayan bir "objektiflik sergilediğini" iddia etmiştir. Yine Taberî'yi kaynak göstererek Sümel'in görevini çok iyi yerine getirdiğini, bunun sonucunda başlangıçtaki hoşnutsuzluğa rağmen insanların onu sevdiğini ve hareket tarzını takdir ettiğini söyleyen Mernissi, ayrıca Muktedir'in Sümel'i atadıktan sonra onun ilk olarak yolsuzluğa son verip mahkeme harçlarını düşürdüğünü, böylece dava açmak isteyen kişilerin sadece asgari bir ücret ödemek ve kâğıt masrafını karşılamak zorunda olduklarını belirtmiştir. Mernissi'ye göre böylece üst düzey kadınların etrafını saran küçük memurlara [fazladan] hiçbir ödeme yapmak durumunda kalınmamıştır. İslam tarihinde bir kadının adalet sisteminin başına getirilmesi aslında insanların yargı sisteminde yolsuzlukla mücadele eden bir görevliye sahip olmaktan [yani Sümel'in davranışlarından] duydukları sevinci de göstermektedir⁶⁹.

Başlangıçta Sümel'e gösterilen tepkinin onun cinsiyetinden, yani kadın olmasından ziyade hukuk bilgisinin eksikliğinden kaynaklanmış olabileceğini

65 Mes'ûdî, *age.*, s. 328.

66 Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *er-Resâil*, thk. İhsân Abbâs, Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut 1987, s. 97-98.

67 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XVI, s. 456.

68 Mernissi, *age.*, 42; El-Cheikh, *agm.*, s. 53.

69 Mernissi, *age.*, s. 42-43.

belirten Bauer ise sonraki oturumlarda bir kadının hazır bulunmasıyla her şeyin olması gerektiği gibi cereyan ettiğini, bununla birlikte onun cinsiyetinden dolayı insanların kendisini eleştirmiş olabileceğini öne sürmüştür. Bauer ayrıca Sümel'in mezâlim davalarında aktif mi yoksa pasif mi olduğuna dair bazı belirsizliklerin bulunduğuna dikkat çekmiştir⁷⁰.

Sümel'in mezâlim davalarına bakmasıyla ilgili Sûlî ile Arîb'in verdikleri bilgiler mevcut kaynaklar içindeki en detaylı anlatımları içermektedir⁷¹. Mernissi aslında Arîb'de geçen bilgileri yanlışlıkla Arîb'in kendisine zeyl yazdığı Taberî'ye nispet etmiş ve buradan hareketle vardığı sonuçlar El-Cheikh tarafından da aynen aktarılmıştır. Arîb'in naklettiği bilgilerde Sümel'in böyle bir göreve atanmasından dolayı insanların rahatsızlık duyduğu, hatta gösterilen tepkilerin giderek artması sebebiyle Kadı Ebü'l-Hüseyn'in verilen hükümleri tashih ettiği ve ondan sonra kararların mahkemeden çıktığı açıkça belirtilmektedir. Dahası haksızlığa maruz kalan kişilerin Ebü'l-Hüseyn'in onayından sonra verilen kararlardan faydalandıkları, yani haklarını aldıkları ve böylece Sümel'in mezâlim mahkemesinde görevlendirilmesini eleştiren kimselerin teskin oldukları aktarılmaktadır⁷². Dönemin çağdaşı Sûlî'nin ifadeleri de herhangi bir şüpheye mahal bırakmaksızın Kadı Ebü'l-Hüseyn'in rolüne işaret etmektedir. Buna göre davaların görüldüğü ilk oturumda insanlar Sümel'in mezâlim mahkemesindeki görevini eleştirmişler, ancak [sonraki oturumlarda] kararlar Kadı Ebü'l-Hüseyn'in tashihinden sonra çıkınca memnun olmuşlardır⁷³.

Bu durumda Kadı Ebü'l-Hüseyn'in mahkemedeki varlığını görmezden gelip sadece Sümel'e odaklanan Mernissi ve El-Cheikh biraz da kadınların rolünü aşırı vurgulama eğilimi üzerinden meseleyi ideolojik bir boyuta taşıyarak Sümel'in verdiği kararlarda başarılı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Sümel'in içtihat ehliyetinden ve fıkıh bilgisinden yoksun olduğu dikkate alındığında yargılamanın salahiyeti açısından Kadı Ebü'l-Hüseyn'in mezâlim oturumlarında bulunmasının ne kadar ehemmiyetli olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum aslında sırf "siyaset"le hükmederek bu alanda meşru bir karar vermenin mümkün olmadığını, bunun

70 Karen Bauer, "Debates on Women's Status as Judges and Witnesses in Post-Formative Islamic Law", *Journal of the American Oriental Society*, C CXXX, S. 1, 2010, s. 19-20.

71 Bu iki müellife muahhar dönem kaynaklarından İbnü'l-Cevzî ve Sibt İbnü'l-Cevzî'yi de eklemek mümkündür. Bk. İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIII, s. 180-181; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XVI, s. 456.

72 Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 67.

73 Sûlî, *age.*, s. 209.

aksini yapmaya teşebbüs eden bir kimsenin, mahkemenin ve görevinin meşruiyetini sağlayabilmek için bir kadıyı yanına almak durumunda kaldığını göstermektedir⁷⁴. Diğer taraftan Sümel'in mezâlim mahkemesinde görevlendirilen ilk ve tek kadın olduğu ve başka bir örneğinin bulunmadığı, dolayısıyla buradan hareketle genel-geçer çıkarımlarda bulunulamayacağı belirtilmelidir. Ayrıca Mernissi'nin Taberî'yi "günümüz tarihçilerinde görülmeyen objektif bir bakış açısına sahip tarihçi" olarak tavsif etmesi kendisinin meseleyi anakronik bir düzlemde ele aldığını göstermektedir. Yine Sümel'in "adalet sisteminin başına getirildiğini" iddia etmesi⁷⁵ de tarihi gerçeklerle uyuşmamaktadır. Zira Sümel, sadece Bağdat'ın bir semti olan Rusâfe'de 306 (918) yılında ve anlaşılan sınırlı bir süre için mezâlim oturumlarında hazır bulunmuştur. Nitekim aynı süreçte Vezir Hâmid b. Abbâs, sâbık vezir İbnü'l-Furât'ı sarayda dönemin iki kadısı Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf ve İbnü'l-Bühlûl'un de katıldığı mezâlim oturumunda sorgulamıştır⁷⁶. Yine Sümel'in kahramânelik görevini üstlendikten sonraki süreçte mezâlim davalarına bizatihi İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa gibi vezirler bakmıştır⁷⁷. Dolayısıyla Sümel'in buradaki görevinin istisnâî bir durum teşkil ettiği ve kendisinin *Dîvânü'l-mezâlim*'in, yani "devletin adalet sisteminin" başına getirilmediği bilhassa vurgulanmalıdır.

Yine Mernissi'nin Muktedir'in mahkeme harçlarını düşürmesini ve böylece yolsuzluğu ortadan kaldırmasını Sümel'in mezâlim mahkemesindeki göreviyle ilişkilendirmesi Arîb'in verdiği bilgilerle tam olarak uyuşmamaktadır. Zira Muktedir bu emri dönemin Bağdat sâhibü'ş-şurtası Yümn et-Tolûnî'ye vermiştir. Buna göre Yümn'den Bağdat'taki dört kadılık bölgesinden her birine bir kadı görevlendirmesini isteyen halife, böylece insanların şikâyetlerinin dinlenip sorunlarının çözümü kavuşturulmasını, ayrıca mahkeme kararlarının yazıldığı kağıtların karşılığı için davacılarından herhangi bir ücret talep edilmemesini ve mahkemedeği teşrifatçılara iki dânekten⁷⁸ daha fazla bir ücret ödenmemesini emretmiştir⁷⁹.

74 Bu konudaki teorik tartışmalar için bk. Dursun Karaman, *İslâm Hukuk ve Siyaset Düşüncesinde Mezâlim Teorisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023, s. 87-95.

75 Kitapçı da Sümel'in *Dîvânü'l-mezâlim*'in başına getirildiğini iddia etmektedir. Bk. Kitapçı, *age.*, s. 23.

76 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, C 4, s. 30-33; Miskeveyh, *age.*, C I, s. 59-60.

77 Bazı örnekler için bk. Süli, *age.*, s. 274; Miskeveyh, *age.*, C I, s. 212; Sâbî, *age.*, s. 163-164, 244.

78 Bir çeşit para ve ağırlık ölçü birimidir. Geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Dânek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C VIII, s. 457-458.

79 Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 67. Krş. Mernissi, *age.*, s. 42-43.

Kahramânelik görevine tayin edildikten sonra Sümel, Hâcib Nasr ile birlikte İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliğinin (311-312/923-924) ardından onun yerine Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî'nin tayin edilmesini sağlamıştır (312/924)⁸⁰. Ancak Nasr ve Sümel [yaklaşık bir buçuk yıl gibi] nispeten kısa bir süre sonra bu sefer Hâkânî'nin yerine Ahmet el-Hasîbî'nin vezir olması için çaba harcamışlardır. Sümel açısından meseleye bakıldığında kendisinin doğrudan Hâkânî ile bir anlaşmazlık yaşadığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Esasen Sümel'in Nasr'ın yönlendirmesiyle Hâkânî'yi azlettirip yerine Ahmed el-Hasîbî'yi geçirmek için çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Hâkânî, kendisinden nefret ettiği Nasr'ın Mûnis'le arasında bir düşmanlığın bulunduğunu düşünüp Mûnis'i memnun etmek amacıyla Muktedir'in huzurunda sürekli Nasr hakkında olumsuz konuşmuş ve onun gözaltına alınması için çaba sarf etmiştir. Bunun üzerine Vâsıt'ta bulunan Mûnis'e Bağdat'a gelip Nasr'ı gözaltına almasını emreden Muktedir, Mûnis'le konuştuğundan sonra Nasr hakkındaki görüşü olumlu yönde değişmiştir⁸¹. Mûnis'le aralarındaki sorun ortadan kalkınca Nasr, Muktedir nezdinde girişimde bulunabilecek en iyi kişinin Sümel olduğunu bildiği için ona daha da yakınlık göstermeye başlamıştır. Bu süreçte sağlığı bozulan Hâkânî'nin bir taraftan vezirliğin gereklerini yerine getirmekte zorlanması ve bundan dolayı resmî işlerin aksaması, diğer taraftan hazinenin mali açıdan sıkıntılar yaşamaması ve maaşları ödenmeyen asker sınıfının isyan başlatması gibi sebeplerden⁸² dolayı Nasr ve Sümel, Hâkânî'nin azledilip yerine bir başkasının tayin edilmesi gerektiğini konuşmaya başlamışlardır. Sümel daha önce kendi kâtipliğini yapan,⁸³ şimdi ise Şağab Hatun'un kâtili olan Ahmed el-Hasîbî'ye temayül gösterince Nasr'ın da desteğiyle Hasîbî vezirliğe tayin edilmiştir⁸⁴. Sümel ayrıca Hasîbî'den boşalan *Dîvânü'd-diyâi's-Seyyide*'nin başına, yani Şağab Hatun'un arazilerinin gelir gideriyle ilgilenen divanın kâtipliğine Ebû Yûsuf Abdurrahman b. Muhammed'i getirmiştir (313/925)⁸⁵.

Bundan sonraki süreçte Sümel'in akıbeti hakkında bir bilginin bulunmadığını belirten günümüz araştırmacılarından Sûlâf Hasan, tercihen onun Kâhir-Billâh'ın halifelığe tayin edildiği 320 (932) yılına kadar Şağab Hatun'un yanında bulunmuş

80 Miskeveyh, *age*, C I, s. 127.

81 Arîb b. Sa'd, *age*, s. 106, 108.

82 Bu sebepler hakkında geniş bilgi için bk. Hançabay, *age*, s. 132-134.

83 Arîb b. Sa'd, *age*, s. 74.

84 Arîb b. Sa'd, *age*, s. 109-110.

85 Miskeveyh, *age*, C I, s. 143.

olabileceğini dile getirmektedir⁸⁶. Gerçekten de Ahmed el-Hasibî'nin vezirliğe tayin edilmesinden sonraki gelişmelerde adına hemen hiç rastlanmayan Sümel'in bu süre zarfındaki faaliyetlerine ilişkin bir yorumda bulunmak mümkün değildir. Diğer taraftan Arîb'in açıkça ifade ettiği üzere Sümel'in Şağab Hatun'un yanındayken, yani kahramâne olarak görev yaptığı sırada 317 (929-930) yılında öldüğü⁸⁷ dikkate alınırca, Sûlâf Hasan'ın görüşünün aksine onun Kâhîr'in halifelğine kadar yaşamadığı belirtilmelidir.

4. Hapsedilen Siyasi Güç Sahiplerine Nezaret Eden Bir Kahramâne: Zeydân

Muktedir döneminin kahramânelerinden bir diğeri Zeydân'dır (ö. 319/931[?]) Sûlâf Hasan, Rum asıllı olduğu söylenen Zeydân'ın Halife Mu'tazid zamanında Sâmerrâ çarşısından 10 bin dinar karşılığında satın alındığını iddia etmektedir⁸⁸. Ancak onun verdiği bu bilgilere referans gösterdiği kaynaklarda tesadüf edemediğimizi belirtmemiz gerekir⁸⁹. Dolayısıyla Zeydân'ın soyu ve kahramânelik öncesi hayatına dair kesin bir bilgi vermek olası gözükmemektedir.

Zeydân'ın kahramâne oluşuna dair ilk rivayet İbnü'l-Furât'ın 299 (912) yılında birinci vezirliğinden azledildikten sonra gözaltına alınmasıyla ilgilidir⁹⁰. Söz konusu rivayet hesaba katıldığında Zeydân'ın hem Ümmü Mûsâ ile hem de ondan sonra Sümel ile aynı dönemde kahramânelik yaptığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tıpkı Sümel'de olduğu gibi kahramânelik görevini aynı anda iki kişinin yerine getirmesinin yetki karmaşasına neden olabileceği dikkate alındığında Zeydân'ın kahramânelik görevini Sümel'in 317 (929-930) yılındaki ölümünden sonra devraldığı da düşünülebilir. Ancak mevcut rivayetlerden hareketle Ümmü Mûsâ ve Sümel'de olduğu gibi halef-selef olma durumunun Zeydân için geçerli olduğuna dair kesin bir fikir yürütmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu durumda her iki ihtimalin de söz konusu olabileceği ifade edilmelidir. Birinci ihtimale göre azledilen üst düzey görevlilerin gözaltında tutulması ve saraydaki mücevher hazinesinin korunmasıyla ilgilenen Zeydân, Ümmü Mûsâ ve Sümel

⁸⁶ Hasan, *age.*, s. 128.

⁸⁷ Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 125.

⁸⁸ Hasan, *age.*, s. 128.

⁸⁹ Sûlâf Hasan bu bilgiler için Süyûtî'nin *el-Müstazraf min ahbâri'l-cevâri*, İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-târîh* ve İbn Dihye el-Kelbî'nin *en-Nibrâs fi târîhi hulefâi Beni'l-Abbâs* isimli eserlerini referans göstermiştir.

⁹⁰ Miskeveyh, *age.*, C I, s. 22.

ile aynı dönemde kahramânelik görevini yerine getirmiştir. Ancak Zeydân'ın içinde yer aldığı hadiselerle ilgili aktarılan rivayetlerde onun Muktedir'in emirleri doğrultusunda hareket ettiği veya onunla iletişim hâlinde olduğu, Şağab Hatun'la hemen hemen doğrudan bir ilişkisinin bulunmadığı görülmektedir. Bu bakımdan diğer iki kahramâne ile aynı zamanda sarayda görevli olsa da Zeydân'ın daha çok Muktedir'e bağlı olarak hareket ettiği, Ümmü Mûsâ ve Sümel'in ise Şağab Hatun'un emrinde çalıştığı düşünülebilir. Böyle bir durumda muhtemel bir yetki karmaşasının da önüne geçilmiş olacaktır. Nitekim günümüz araştırmacılarından El-Cheikh de Zeydân'ın bu durumuna işaret ederek miladî onuncu [hicrî üçüncü ve dördüncü] asırda Muktedir'in sarayının idaresinin birisi halifeye, diğeri halifenin annesi Şağab Hatun'a bağlı iki kahramânenin kontrolü altındaymış gibi bir görünüm arz ettiğini belirtmektedir⁹¹.

İkinci ihtimale göre ise Zeydân her ne kadar başlangıçtan itibaren Miskeveyh tarafından kahramâne olarak tavsif edilmiş olsa da bu durum onun meşhur yönünün vurgulanmasıyla ilgili olabilir. Yani Miskeveyh'in bu tercihi Sümel'in ölümünden sonra kahramânelik görevini üstlenen Zeydân için geriye dönük bir kurgudan kaynaklanmış olabilir. Kaldı ki Zeydân'ın görevlerinden azledilen devlet adamlarının göz altında tutulması ve mücevher hazinesinin muhafızlığını yapmasıyla ilgili sorumluluğun tek başına kahramânelik vazifesine işaret etmeyeceği de hesaba katılmalıdır. Zira aşağıda da zikredileceği üzere bazı kişilerin tutuklanmasında Zeydân'ın yanı sıra Hâcib Nasr'ın da yetkili olduğu görülmektedir⁹².

Zeydân tarafından göz altında tutulan ilk kişi yukarıda da zikredildiği üzere Vezir İbnü'l-Furât'tır. Birinci vezirliğinden azledildikten sonra mallarına el konulan İbnü'l-Furât, bu malların idaresi için kurulan *Dîvânü'l-müsâderin*'in başına aralarında eskiden beri düşmanlık bulunan İbn Sevâbe'nin gelmesiyle malları ikinci defa müsadere edilmiş, ayrıca sıcakta üzerine yün bir elbise giydirilerek işkenceye maruz bırakılmıştır. İbnü'l-Furât'ın başına gelenlerden dolayı rahatsız olan Muktedir, sabık vezirin sarayda harem mensuplarına mahsus olan (*haremü'l-hâs*) ve kontrolünün Zeydân'ın elinde bulunduğu hücrelerden birine nakledilmesini emretmiştir. Göz altında tutulduğu süreçte İbnü'l-Furât'la devlet işlerini zaman zaman istişare etmeye devam eden Muktedir, kendisine gelen resmî evrakları onun görüşlerine başvurarak cevaplandırmıştır (299/912)⁹³.

91 El-Cheikh, agm., s. 43.

92 Miskeveyh, *age*, C I, s. 58, 185.

93 Miskeveyh, *age*, C I, s. 22-23, 91. Ayrıca bk. *Kütübü'l-Uyûn ve'l-hadâik*, C IV/1, thk. Ömer Saîdî,

Dört yıl kadar devam eden bu ilk tutukluluk sürecinde her ne kadar halifeyle sabık vezir arasındaki irtibatı kimin sağladığı konusunda bir bilgi zikredilmese de Zeydân'ın bu konuda kilit bir görev üstlendiğini kabul etmek mümkündür. Nitekim Sâbî (ö. 448/1056) tarafından nakledilen bilgiye göre İbnü'l-Furât ikinci defa vezirliğe tayin edilince, [bir zamanlar hapiste iken] kendisinden sorumlu olan (*müvekkeletün bih*) Zeydân'a Kesker civarındaki bazı çiftlikleri (*day'a*) ve Basra'da yüksek gelir getiren arazilerin yıllık haraç gelirlerini (*müsteğillât*) iktâ olarak vermiştir⁹⁴. Dolayısıyla Sâbî'nin bir zamanlar İbnü'l-Furât'ın gözetim altında tutulmasıyla ilgili Zeydân'ın sorumluluğuna işaret ederek kendisine böyle ihسانlarda bulunduğu zikretmesi ancak Zeydân'ın, hapiste tutulan İbnü'l-Furât'la halife arasındaki iletişimi sağlamış olmasıyla veya kendisine iyi davranmasıyla açıklanabilir. Yani İbnü'l-Furât ikinci defa göreve getirilince Zeydân'a bir şükran ifadesi olarak bazı arazileri ve vergi gelirlerini iktâ olarak vermiştir. Bir kısım araştırmacılar ise Zeydân'a verilen bu iktâ arazilerinin İbnü'l-Furât'ın ikinci tutukluluk dönemiyle, yani Hâmid b. Abbâs'ın kendisini sorguya çektiği sırada Zeydân'ın İbnü'l-Furât'a yardım etmesiyle ilişkilendirmektedirler⁹⁵. Hâlbuki Sabî, Zeydân'a arazi tahsisi ve yine kâtiplerin maaşlarının iki katına çıkarmasıyla ilgili İbnü'l-Furât'ın icraatlarını onun ikinci vezirliğiyle alakalı olarak zikretmiştir. Dolayısıyla Zeydân'a iktâ arazilerinin verilmesi İbnü'l-Furât'ın üçüncü defa vezirliğe tayin edilmesiyle ilgili değil, ilk tutukluluk döneminde Zeydân'ın kendisine yardımcı olmasıyla alakalıdır.

İkinci vezirliğinden azledildikten (306/918) sonra kendisi, oğlu Muhassin ve yakın çevresindeki kişiler tutuklanınca İbnü'l-Furât yeniden Zeydân'a teslim edilmiş, diğerleri ise Hâcib Nasr'ın gözetiminde tutulmuştur⁹⁶. Bundan sonraki süreçte Zeydân, 5 yıla yakın devam eden bu ikinci tutukluluk döneminde daha önce olduğu gibi İbnü'l-Furât'ın halifeyle irtibatını sağlamış veya en azından böyle bir irtibatın kurulmasına engel olmamıştır. Aslında Zeydân'ın burada oynadığı en önemli rol Muktedir'in İbnü'l-Furât hakkındaki düşüncelerini kendisine bildirmek ve bu sayede sabık vezirin, Hâmid b. Abbâs'a teslim edilmeyip böylece daha büyük bir ceza almaktan kurtulmasını sağlamak olmuştur. Şöyle ki, İbnü'l-Furât ve yakın çevresinin sorgulanması⁹⁷ tamamlandıktan sonra Vezir Hâmid b. Abbâs,

el-Ma'hedü'l-Firansî, Dimaşk 1972, s. 158.

94 Sâbî, *age.*, s. 37.

95 El-Cheikh, agm., s. 45. Ayrıca bk. Abdullah Burgu, *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü: Vezir İbnü'l-Furât Ailesinin Mali Politikaları ve İktidar Kavmaları*, Hikmetevi Yayınları, Konya 2024, s. 215.

96 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 57-58; Sâbî, *age.*, s. 39.

97 Bu sorgulamanın detayları hakkında bk. Miskeveyh, *age.*, C I, s. 61-66.

İbnü'l-Furât'ın mallarına el koymak [ve belki bu malların bir kısmını halifenin şahsi hazinesine aktarmak] için ısrarla onun kendisine teslim edilmesini istemiştir. Ancak söz konusu mala tamah edip Hâmid b. Abbâs'ın talebini önce kabul etmeyi düşünen Muktedir, daha sonra eski vezirinin Hâmid b. Abbâs tarafından işkenceye maruz bırakılıp ölmesine rıza göstermemiş ve İbnü'l-Furât'ı yakın adamlarından Şefî' el-Lü'lûi veya o sırada Hâmid b. Abbâs'ın nâibliğini yapan Ali b. İsâ'ya teslim etmeye karar vermiştir. Zeydân da halifenin bu kararını İbnü'l-Furât'a bildirmiştir⁹⁸. Belki de Muktedir'i böyle bir düşünceye sevk eden şey, bu süreçte mallarıyla ilgili sorgulanırken İbnü'l-Furât'ın kendisini kurtarması için [bir bakıma durumunu Muktedir'e bildirmesi için] Zeydân'dan yardım istemesi⁹⁹ onun da halife nezdinde girişimde bulunmuş olmasıdır. Yine bu dönemde İbnü'l-Furât, oğlu için emanet olarak bıraktığı malı Kâdı Ebû Ömer'in Vezir Hâmid b. Abbâs'a verdiğini Zeydân'ın kendisine bildirmesiyle öğrenmiştir¹⁰⁰. İbnü'l-Furât'ın gerek vezirlik yaptığı dönemde gerekse hapiste kaldığı süreçte Zeydân'la aralarında bir dostluk oluşmuş ve İbnü'l-Furât kendisine hitaben “Allah ömrünü uzun eylesin (*Atâllallahu bekâiki*)” manasında dua cümlesini kullanmasının yanında “kız kardeşim (*uhtî*)” şeklinde hitap etmiştir¹⁰¹.

Yukarıda da geçtiği üzere Zeydân, uzun tutukluluk döneminde sık sık İbnü'l-Furât'ın halifeye irtibatını sağlamış veya onu ilgilendiren meselelerde kendisini bilgilendirmiştir. Dahası Zeydân'ın Muktedir ve İbnü'l-Furât arasında kurduğu iletişim İbnü'l-Furât'ın üçüncü defa vezirliğe atanmasında nispeten etkili olmuştur. İbnü'l-Furât, Zeydân sayesinde devlet gelirlerinin Hâmid b. Abbâs'ın yakın adamlarından İbnü'l-Havârî tarafından yağmalandığını, daha doğrusu hazinenin çok daha fazla gelir elde etmesine rağmen halifeye bu gelirlerle ilgili bilgi verilmediğini Muktedir'e anlatma imkânı bulmuş ve böylece yeniden vezirliğe tayin edilme fırsatı yakalamıştır¹⁰².

İbnü'l-Furât dışında Ali b. İsâ hem birinci (304/917) ve ikinci vezirliğinden (316/928) azledildikten sonra¹⁰³ hem de Vezir Hâmid b. Abbâs'ın görevinden

98 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 66.

99 Sâbî, *age.*, s. 104.

100 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 67-68.

101 Sâbî, *age.*, s. 172. Yukarıda ifadelerden birincisi resmî yazışmalarda sıklıkla rastlanan dua cümlelerinden biri iken, diğeri İbnü'l-Furât'ın Zeydân'a mahsus olarak kullandığı bir hitap şeklidir. Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, el-Matba'atü's-Selafiyye, Kahire 1341, s. 150 vd.

102 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 87-88.

103 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 88, 185; Sâbî, *age.*, s. 342.

alınıp kendisinin de onun nâibliğini bırakmasından sonra¹⁰⁴ (311/923) Zeydân'ın gözetiminde tutulmuştur. Ali b. İâsâ'nın her iki vezirliğinden azledildikten sonraki hapis hayatında Zeydân'la ne tür bir ilişkisinin bulunduğu bahsedilmemektedir. Ancak Hâmîd b. Abbâs'ın nâibliğinden sonraki tutukluluk döneminde ise en büyük rakibi konumunda olan İbnü'l-Furât tarafından sorgulanmak üzere oğlu Muhassin'e teslim edilmesinin önüne geçmiştir. Sâbî'nin verdiği bilgiye göre Ali b. İâsâ'nın dindar bir kimse olduğunu belirten Şağab Hatun ve Zeydân, Muktedir'e Ali b. İâsâ'nın hem kendisine hem de babasına [Mu'tazîd] hizmet ettiğini, Ali b. İâsâ'yı İbnü'l-Furât'a teslim ederse, o da onu oğlu Muhassin'e vereceğini, bu durumda Ali b. İâsâ'nın hayatının tehlikeye gireceğini söylemişlerdir. Şağab Hatun ve Zeydân, Ali b. İâsâ'nın İbnü'l-Furât ve oğluna teslim edilmesini engellemeye çalışarak onun hayatını kurtardıkları gibi kendisinin kurtulmak için ödemeyi vaad ettiği kefalet senedini de geçersiz kılmışlardır. Ancak Muhassin'in Ali b. İâsâ'nın gizli bir Karmatî olduğunu iddia etmesi Muktedir'i ikna etmeye yetmiştir¹⁰⁵. İlerleyen süreçte Şağab Hatun ve Zeydân, İbnü'l-Furât'ın [sabık] vezirleri koruduğu ve haklarını tanıdığı sürece kendilerinin de onu düşmanlarından koruduklarını, geleneklere aykırı davranan oğlu [Muhassin] ise böyle yaparsa rezilliği ve çirkinliği miras bırakacağını [yani bundan sonra gözaltına alınan vezirlerin de aynı şekilde kötü bir muameleyle karşılaşmalarının adet haline geleceğini] öne sürmüşlerdir¹⁰⁶. Bunun dışında halife ve annesine Ali b. İâsâ'nın başına gelenlerin dayanılmaz bir hâl aldığı, biraz da yaşananları büyüterek anlatan Zeydân, Ali b. İâsâ'ya giydirilen yün cübbenin çıkarılıp prangalarının çözülmesini, ayrıca onun İbnü'l-Furât ve oğluna teslim edilmemesini sağlamaya çalışmıştır¹⁰⁷. Bununla da yetinmeyen Zeydân, Muhassin'in Ali b. İâsâ'ya karşı kötü muamelede bulunmaya devam etmesi üzerine bu sefer aralarında dostane bir ilişki olan İbnü'l-Furât'la konuşarak Ali b. İâsâ'nın Muhassin'in gözetiminden alınıp halifenin yakın adamı Şefî' el-Lü'lü'ye teslim edilmesini istemiştir. İbnü'l-Furât da Zeydân'ın teklifi doğrultusunda hareket edeceğine dair söz vermiştir¹⁰⁸. Anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Furât da Ali b. İâsâ'nın Şefî' el-Lü'lü'ye teslim edilmesini düşünmesine rağmen, Muktedir'in izniyle onu önce Mekke'ye sürgüne göndermek istemiş, fakat daha sonra karar

104 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 40; *Kitâbü'l-Uyûn*, C IV/1, s. 182.

105 Sâbî, *age.*, s. 321.

106 Sâbî, *age.*, s. 324.

107 Sâbî, *age.*, s. 325.

108 Sâbî, *age.*, s. 327.

değiştirerek Yemen'e yollamıştır¹⁰⁹. Onun bu yönde bir karar vermesindeki en önemli etken kuvvetle muhtemel Ali b. İsa'nın, Muhassin'in gözetiminden alınıp saraya, yani Zeydân'ın uhdesindeki hücrelerden birine gönderilmesi durumunda tekrar vezirliğe atanma ihtimaline dair söylentilerin artmasıdır¹¹⁰. Dolayısıyla Ali b. İsa'nın Yemen'de mecburi ikamete tabi tutulmasının arkasındaki en büyük sebep aslında İbnü'l-Furât'ın Ali b. İsa'yı olabildiğince Bağdat'tan uzaklaştırıp yeniden vezirliğe tayin edilmesini engellemeye çalışmak istemesidir.

Günümüz araştırmacılarından Bowen ve ondan naklen El-Cheikh, Ali b. İsa dışında Hâmid b. Abbâs'ın da vezirlikten azledildikten sonra tutuklanıp Zeydân'ın emrindeki hücrelere götürüldüğünü öne sürmektedir¹¹¹. Ancak vezirlik görevinin yanı sıra mültezimliğini de devam ettiren Hâmid b. Abbâs'ın vezirlikle ilgili resmî işleri Ali b. İsa'ya bıraktığı, ayrıca görevinden azledilmeden kısa bir süre önce iktâ arzilerinin bulunduğu Vâsıt'a gitmek için Muktedir'den izin alıp Bağdat'tan ayrıldığı bilinmektedir¹¹². Dolayısıyla vezir nâibi olan Ali b. İsa'nın gözaltına alındığı sırada Hâmid, Bağdat'ta değil Vâsıt'ta ikamet ediyordu ve henüz tutuklanmamıştı. Dahası İbnü'l-Furât'ın vezir olarak görevlendirilmesinden sonra yakalayıp Bağdat'a getirilen Hâmid b. Abbâs, Zeydân'a değil İbnü'l-Furât'ın emriyle kendi *kahramâm* Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdullâh ed-Dakîki'ye¹¹³ teslim edilmiş ve rahat edeceği genişçe bir yere yerleştirilerek kendisine çeşitli ikramlarda bulunulmuştur¹¹⁴. İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa dışında görevinden azledilen Vezir Ahmed el-Hasîbî (314/927), oğlu ve kâtipleri de Zeydân'a teslim edilen kişiler arasında yer almaktadır¹¹⁵.

Vezirlerin dışında Muktedir döneminde komutanlık veya valilik yapan bazı şahsiyetler de tutuklandıktan sonra Dârülhilâfe'de Zeydân'ın sorumluluğundaki hücrelerde hapsedilmiştir. Nitekim Musul ve çevresiyle Suriye'nin kuzey bölgelerinde

109 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 113.

110 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, çev. H.F. Amedroz-D.S.Margoliouth, Kemp Hall Press, Oxford 1921, C I, s. 126, dip. 4.

111 Bowen, *age.*, s. 204; El-Cheikh, *agm.*, s. 44.

112 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 86.

113 Sâbi kitabının bir yerinde Yahyâ b. Abdullah'ın Vezir İbnü'l-Furât'ın üstâdârı olduğunu söylerken, bir başka yerde *kahramâm* olduğunu zikretmektedir. Bk. Sâbi, *age.*, s. 44, 60, 195-196. Ayrıca bk. Yılmaz, "Abbâsiler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Ocak 2009, s. 9-10.

114 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 98.

115 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 149.

hüküm süren dönemin yerel hanedanlarından Hamdânîler'e (293-394/905-1004) mensup Hüseyin b. Hâmdân çeşitli askerî başarılarının ardından Abbâsîler'e isyan etmiş, sonunda Mûnis tarafından yenilgiye uğratılarak yakın çevresiyle birlikte Bağdat'a getirilmiş ve Zeydân'a teslim edilmiştir (303/917)¹¹⁶. Yine Muktedir döneminde Azerbaycan ve İrmîniye'nin idaresinin kendisine verildiği Yûsuf b. Ebü's-Sâc da isyan edip başarısız olunca yakalanıp Bağdat'a getirilerek Zeydân tarafından gözaltında tutulmuştur (307/919)¹¹⁷.

Önde gelen memurların ve komutanların gözaltına alınıp hapsedilmesinin yanı sıra Zeydân'ın saraydaki mücevherlerin bulunduğu hazineye giriş-çıkışların kontrolünü de üstlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ali b. Îsâ, ikinci defa vezirliğe tayin edilince (315/927), halifeye ait 30 bin dinar değerindeki tesbihi hazineden götürmek istemiş, ancak tesbih bulunamamıştır. Bunun üzerine Mısır'dan kendisinin satın aldığı bu tesbihi elbisesinin yeninden çıkarıp Muktedir'e gösteren Ali b. Îsâ "mücevher hazinesi korunmazsa ondan başka ne korunabilir" diyerek bu tesbihi birisinin çalıp satmış olduğunu imâ etmiştir. Dahası söz konusu hazineye kendisinden başka herhangi bir kişinin ulaşması mümkün olmadığı için tesbihin kaybolmasından dolayı Zeydân'ı suçlamıştır¹¹⁸. Hatta olay o kadar yayılmış ki "Zeydân'ın tesbihi (*subhetü Zeydân*)" şeklinde darb-ı mesel haline gelmiştir¹¹⁹. Ancak buna rağmen onun ne halife ne de Şağab Hatun tarafından herhangi bir şekilde cezalandırıldığına dair bir bilgi zikredilmemektedir.

Netice itibarıyla Zeydân çağdaşlarından farklı olarak üst düzey memurların ve komutanların gözaltına alınıp hapsedilmesiyle ilgilendiği için hem halife nezdinde önemli bir konum elde etmiş hem de göz altında tuttuğu şahsiyetlerle halife arasında irtibat kurduğu için geniş bir ilişki ağına sahip olmuştur. Onun son olarak ikinci vezirliğinden azledildikten sonra (316/928) Ali b. Îsâ'yı göz altında tuttuğu zikredilmektedir¹²⁰. Bundan sonraki siyasi ve idari olaylarda adına rastlanmayan Zeydân'ın ne zaman öldüğüne dair bir kayıt bulunmamaktadır. Massignon onun

116 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987, C VI, s. 489.

117 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 50.

118 Arîb b. Sa'd, *age.*, s. 113.

119 Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *Simâri'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1965, s. 195; İbnü'l-Cevzi, *age.*, C XIII, s. 64-65.

120 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 185.

en geç 319 (931) yılında ölmüş olabileceğini öne sürmektedir¹²¹. Muktedir'in de bu tarihten kısa bir süre sonra çıkan isyan neticesinde öldürüldüğü (320/932) dikkate alınrsa Zeydân'ın ardından Muktedir döneminde kahramânelik görevine herhangi bir atamanın yapılmadığı düşünülebilir. Belki de daha kuvvetli ihtimal görevlendirilen kahramâne isyan sırasında öldürüldüğü¹²² veya sonrasında görevden alındığı için kaynaklarda zikri geçmemiş olabilir.

5. Kâhir-Billâh ile Vezir İbn Mukle Arasındaki İktidar Mücadelesinde Bir Kahramâne: İhtiyâr

Muktedir'den sonra tahta çıkan Kâhir-Billâh (320-322/932-934) döneminde sarayda İhtiyâr adında bir kahramâne görev yapmıştır. Ancak İhtiyâr'ın kahramânelik öncesi hayatı ve bu göreve ne zaman tayin edildiğine dair herhangi bir bilgi zikredilmemektedir. Bununla birlikte Zeydân'dan sonraki durum dikkate alınrsa İhtiyâr, Kâhir-Billâh'ın halifeliği ile birlikte göreve başlamış olmalıdır.

İhtiyâr'ın adı ilk olarak Kâhir-Billâh ile veziri İbn Mukle arasında yaşanan hadiselerde geçmektedir. Buna göre ilk dönemlerde halife ve veziri arasındaki iyi ilişkiler Kâhir-Billâh'ın İbn Mukle'nin muhaliflerine yaklaşmasıyla bozulmaya başlamıştır. Halifenin bu hamlesine karşı İbn Mukle dönemin kudretli komutanlarından Mûnis el-Muzaffer'le birlikte hareket ederek Kâhir'e karşı muhalif bir cephe oluşturmaya çalışmıştır¹²³. Tam da bu noktada İhtiyâr, Kâhir'e İbn Mukle ve taraftarlarının aldıkları tedbirleri kendisine haber vermesi için vezirin en yakın adamlarından Ebû Ca'fer Muhammed b. Kâsım'a vezirlik teklifinde bulunarak onu kendi tarafına çekmesini tavsiye etmiştir. İhtiyâr ayrıca eskiden beri tanışık olduğu ve sık sık kendisiyle görüştüğü Ebû Ca'fer'e de İbn Mukle'nin halife aleyhindeki girişimlerini Kâhir'e doğru bir şekilde aktarmasını söylemiştir. İhtiyâr bununla da yetinmeyip Bağdat'ın doğu yakasındaki Dârülhilâfe'den çıkıp Bağdat'ın batı yakasında Tâhir b. Hüseyin'e nispetle el-Harîmü't-Tâhirî adıyla anılan bölgede Kâhir'in eski sarayına varıp halifenin haremi ve çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamak için gidiyormuş gibi yaparak gece olunca zaman zaman Ebû Ca'fer'le buluşmuştur¹²⁴.

121 Massignon, *age.*, C I, s. 400.

122 Benzer bir yaklaşım için bk. Kitapçı, *age.*, s. 28.

123 Bu süreçteki gelişmelerle ilgili geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, "Abbâsilerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*, S. 12, 2008, s. 81-92.

124 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 261.

Anlaşıldığı kadarıyla Kâhir-Billâh hem Ebû Ca'fer'in hem de İhtiyâr'ın gayretleriyle muhaliflerinin hareketlerinden haberdar olsa da İbn Mukle ve taraftarlarının bu durumu öğrenmesini engelleyememiştir. Nihayet bu kişiler halifeyi tahtan indirip yerine Müktefi-Billâh'ın oğlu Ebû Ahmed'i geçirmeye karar vermişlerdir. Ancak aldığı yerinde tedbirlerle İbn Mukle ve destekçilerinin çabasını boşa çıkaran Kâhir, Ebû Ca'fer'i vezirliğe tayin etmiştir¹²⁵. Kaynaklarda açık bir ifade yer almamakla birlikte Ebû Ca'fer'in vezir olarak görevlendirilmesinde İhtiyâr'ın halifeye yaptığı tavsiyenin nispeten etkili olduğu kabul edilebilir. Nitekim Tenûhî'nin *el-Ferec* eserini neşreden Abbûd eş-Şâlcî de İhtiyâr'ın bu rolüne işaret etmektedir¹²⁶.

Diğer taraftan İbn Mukle'nin, Kâhir'i tahttan indirme planlarına İhtiyâr'ın da hizmet ettiği söylenmektedir¹²⁷. Ancak İhtiyâr, Kâhir'e karşı İbn Mukle'nin yanında yer almış olsaydı İbn Mukle vezirlikten azledilince âdet olduğu üzere İhtiyâr'ın da en azından görevinden azledilip hapse atılması gerekirdi. Hâlbuki İbn Mukle'nin azledilmesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra askerlerin sarayı basıp Kâhir'i yakaladıkları esnada İhtiyâr da kahramâne olarak orada bulunuyordu. Halifenin yakın adamlarıyla birlikte gözaltına alınması¹²⁸ dışında bir daha adına rastlanmayan İhtiyâr'ın ne zaman öldüğüne ilişkin herhangi bir bilgi zikredilmemektedir.

6. Büveyhî Nüfuzunun Arefesinde Etkili Bir Kahramâne: 'Alem

Asıl adı Hüsn eş-Şîrâziyye olup Müstekfi-Billâh (333-334/944-946) zamanında 'Alem adını alıp sarayda kahramâne olarak görevlendirilmiştir¹²⁹. Büveyhîlerin Bağdat'a hâkim olma arefesinde ve hemen sonrasında siyasi hadiseler içerisinde etkin bir rol oynayan 'Alem'in önceki hayatına dair bilgiler nispeten sınırlıdır. Şîrâziyye nisbesinden hareketle Şîraz asıllı olduğu akla gelebilir. Diğer taraftan eğer câriye kökenli ise -ki bu konuda bir bilgi bulunmamaktadır- Şîrâzî nisbesini taşıyan efendisine atıfla o da bu nisbeyle anılıyor olabilir¹³⁰. *Kitâbü'l-Uyûn* müellifi 'Alem'in bir kızının olduğunu ve bu kızının [ileride Müstekfi-Billâh'ın

125 Hañçabay, *age.*, s.185-188.

126 Ebû Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şîdde*, C IV, thk. Abbûd eş-Şâlcî, Dâru Sâdır, Beyrut 1978, s. 371 (nâşir açıklaması).

127 Burgu, *age.*, s. 328.

128 Miskeveyh, *age.*, C I, s. 289.

129 İbnü'l-Esîr, *age.*, C VIII, s. 421.

130 Emîrülümerâ İbn Râik'in kölesinin kendisine nispetle Serîre er-Râikiyye adıyla anılması böyle bir kullanıma örnek olarak zikredilebilir. Bk. Ebû Tâlib Ali b. Enceb İbnü's-Sâi, *Nisâü'l-hulefâ*, thk. Mustafa Cevâd, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1993, s. 129.

şahsî katipliğini yapacak olan] Ebû Ahmed Fazl b. Abdurrahman eş-Şirâzî ile evlendiğini aktarmaktadır. Yine *Kitâbü'l-Uyûn*'daki bilgilere göre şarap içmeleri ve kötü davranışlarıyla meşhur olan 'Alem ve kızının zaman zaman aralarında Halife Müktefi'nin oğlu [Ebû] Abdullah'ın da olduğu Acem asıllı bazı kişilerle vakit geçirdikleri nakledilmektedir¹³¹. Bunların dışında İbnü'l-İmrânî (ö. 580/1184), 'Alem'in Tüzün'ün kâtiplerinden birisiyle evli olduğunu belirtmektedir¹³². Esasen 'Alem'in evli olduğu konusunda herhangi bir şüphe bulunmamakla birlikte kocasının kimliğiyle ilgili İbnü'l-İmrânî'deki bilgilerin döneme nispeten yakın tarihçilerden Miskeveyh ve Hemedânî'nin aktardığı -aşağıda detaylarına yer verilen- olaydaki şahısların birbiriyle karıştırılmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira 'Alem, Tüzün'ün yakın adamlarından Ebü'l-Abbâs et-Temîmî ile bir düğün merasiminde karşılaşmış ve Müttakî hakkındaki planlarını onun vasıtasıyla Tüzün'e iletmıştır. İbnü'l-İmrânî ise Ebü'l-Abbâs'ın adını zikretmemekle birlikte bu planları Tüzün'e ulaştıran kişinin 'Alem'in kocası [yani Tüzün'ün kâtibi] olduğunu aktarmaktadır.

Kahramânelik öncesi hayatına dair 'Alem'in adının geçtiği en önemli hadise Emîrülümerâ Tüzün'le birlikte hareket ederek Müttakî-Lillâh'ı (329-333/940-944) tahttan indirip yerine Müktefi'nin oğlu Ebû Abdullah'ın Müstekfi lakabıyla halife olmasını sağlamasıdır. Buna göre Tüzün'ü emîrülümerâ olarak tayin eden Müttakî, onun Berîdilerle ittifak kurup kendisini bertaraf edeceğini düşünerek Bağdat'tan ayrılmış ve Hamdânîlerin Musul emiri Nâsırüddeve'ye sığınmıştır. Nâsırüddeve'den beklediği desteği göremeyen Müttakî, bu sefer Rakkâ'da iken İhşîdiler ve Sâmânîlerden yardım istemiştir. Ancak Hamdânîlerin kendisini buradan çıkmaya zorlaması üzerine Tüzün'le anlaşmak durumunda kalmıştır. Tüzün'le müzakere-lerin devam ettiği sırada İhşîdî Emîri Muhammed b. Tuğç, halifeye Suriye veya Mısır'a gelmesi hâlinde kendisine her konuda destek olacağını ifade etmiş, fakat Müttakî, Tüzün'le anlaşmaya vardığı için İhşîdî emîrinin teklifini kabul etmeyip bir süre sonra Bağdat'a dönmek üzere yola çıkmıştır¹³³.

Müttakî ile Tüzün arasında bir anlaşma sağlanmış gibi görünse de ikisinin birbirlerine güven duymadıkları anlaşılmaktadır. Tam da bu durumdan faydalanmak isteyen 'Alem, Müttakî'yi ortadan kaldırıp yerine Müktefi'nin oğlu

131 *Kitâbü'l-Uyûn*, C IV/2, s. 403.

132 Muhammed b. Ali İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 1999, s. 175.

133 Ahmet Güner, "Müttakî-Lillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XXXII, s. 223-224.

Ebü Abdullah'ı tahta çıkarmak amacıyla Tüzün'ün yakın adamlarından Ebü'l-Abbâs et-Temîmî ile görüşmüştür. Buna göre 'Alem, Müttakî'nin Tüzün'e karşı daha önce Hamdânîlerle ittifak arayışına girdiğini ve bundan dolayı kendisi için samimi bir müttefik olmadığını söylemiştir. Müktefi'nin oğlu Ebü Abdullah'ın ise dirayetli, anlayışlı ve güvenilir bir kimse olduğunu, şayet Müttakî'nin yerine halife olursa Tüzün'ün hem düşmanlarına karşı güvende olacağını hem de yeni halifenin kendilerine çokça mal vereceğini belirtmiştir. Bu görüşmenin ardından Ebü'l-Abbâs, birkaç gün sonra Ebü Abdullah'la da buluşmuş ve Ebü Abdullah halife olması durumunda Ebü'l-Abbâs'a altı yüz altın, Tüzün'e de 200 altın vermeyi vaat etmiştir. Bunun üzerine Tüzün, daha önce kendisiyle anlaşmaya varan ve Hamdânîlerin hâkimiyetindeki Rakka'dan ayrılıp Bağdat'a doğru hareket eden Müttakî'yi karşılayıp kendi karargâhına götürmüş ve halifelikten indirerek yerine Ebü Abdullah'a Müstekfi lakabıyla biat etmiştir¹³⁴.

Müstekfi'nin tahta çıkmasından sonra kahramâne olarak görevlendirilen 'Alem, siyasi ve idari işlerde büyük bir nüfuza sahip olmuştur. Öyle ki, bir taraftan Müttakî'nin şahsi hazinesindeki değerli eşyaları Müstekfi'ye götürmüş, diğer taraftan tüccarların ve diğer bazı kimselerin evlerini basıp istediği mallara el koymuştur. Aslında onun böyle pervasızca hareket etmesinin sebebi Müttakî'nin hazinesindeki meblağın Tüzün'e vermeyi vaat ettiği altından çok daha az olmasından kaynaklanmıştır¹³⁵. Diğer taraftan devletin bazı geleneksel uygulamalarını ihlal eden 'Alem, yakın çevresindeki kişilere kılıç ve kuşak (*mintaka*) kuşandırmıştır. Bu kişiler hâcibe aldırış etmeyip âdeta destursuz bir şekilde halifenin huzuruna istedikleri zaman girip çıkabilmiştir. Bununla da kalmayıp daha önceleri sadece hâciblerin ve vezirlerin girebildiği *el-Havdân* denilen yerde gilmân, hâcib ve piyadeleri denetleyen 'Alem'in bu davranışları saray âdâbının ve kurallarının hiçe sayılmasına neden olmuştur¹³⁶.

Bu hadiselerden kısa bir süre sonra Tüzün'ün ölümü (3 Muharrem 334/15 Ağustos 945) üzerine yerine emîrülümerâ olarak kâtip kökenli İbn Şîrzâd tayin edilmiştir. Ancak İbn Şîrzâd'ın sefî kadar yetenekli olmaması ve dönemin Vâsıt valisinin [Yinâl Kûşeh] saf değiştirip Ebü'l-Hüseyn Ahmed'e (Muizzüddevle) tabi olması, Bağdat'ta askerî bakımdan bir otorite boşluğunu beraberinde getirmiştir. Nihayet herhangi bir direnişle karşılaşmadan Bağdat'a giren Büveyhî emîri Ebü'l-

134 Miskeveyh, *age.*, C II, s. 72-73; Hemedânî, *age.*, s. 347-349.

135 Al Rudainy, *agt.*, s. 143.

136 *Kütübü'l-Ujyân*, C. IV/2, s. 416-417.

Hüseyin, Müstekfî'ye biat edip Muizzüddeve lakabını almıştır¹³⁷. Müstekfî'ye sadakatle bağlı kalacağına söz veren Muizzüddeve, aynı zamanda halifenin kâtibi Ebû Ahmed eş-Şîrâzî, hâcibi Ebü'l-Abbas b. Hâkân, Kâdilkudât Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah ve Kahramâne 'Alem'in can güvenliğinin sağlanması şartını da kabul etmiştir¹³⁸.

Muizzüddeve bütün bu şartları kabul etmesine rağmen diğer bazı sebeplerin¹³⁹ yanı sıra 'Alem'in sarayda büyük bir ziyafet tertip etmesi hem Müstekfî'nin azledilmesine hem de öldürülmesine yol açmıştır. 'Alem'in söz konusu merasim vesilesiyle Deylemli askerlerin halifeye biatlarını sunmalarını sağlayıp onlar üzerinde kendi otoritesini zaafa uğratacağını düşünen Muizzüddeve, 'Alem'e karşı olumsuz bir kanaat beslemeye başlamıştır. Nihayet birkaç gün sonra (22 Cemâziyelâhir 334/29 Ocak 946) halife nezdinde gönderilen bazı elçilerin kabul gününde, Muizzüddeve ve diğer bazı devlet adamlarının da hazır bulunduğu sırada Deylemli askerler halifeye tazimde bulunuyormuş gibi yaparak Müstekfî'yi tahtından düşürüp yerde sürüklemişler ve önde gelen devlet adamlarının yanı sıra 'Alem ile kızını da gözaltına almışlardır¹⁴⁰. Ayrıca Ebû Abdullah b. Müktefi ve Tüzün arasında iletişimi sağlayan kişilerden İbn Ebû Mûsâ ile 'Alem'den 40 bin dinar müsadere edilmiş, daha sonra 'Alem'in gözlerine mil çekilerek dili kesilmiştir¹⁴¹. Göz altında tutulan 'Alem'in ne kadar süreyle hapiste kaldığı ve ne zaman öldüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Büveyhîlerin Bağdat'taki hakimiyetlerinin erken döneminde kahramânelik yapan 'Alem'in ardından Abbâsî sarayında nispeten uzun süre herhangi bir kahramânenin görevlendirilmediği anlaşılmaktadır. Bu durumun muhtemel birkaç sebebinin olduğu kabul edilebilir. Öncelikle idari açıdan hemen bütün yetkileri elinden alınan Abbâsî halifesinin kahramâne tayin edecek kudrete sahip olmadığı düşünülebilir. Yine 'Alem örneğinde görüldüğü üzere halife sarayında bir kahramânenin bulunmasının kendileri için tehlike arz edebileceğini akleden Büveyhî

137 Ahmet Güner, "Muizzüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XXXI, s. 99. Muizzüddeve'nin Bağdat'ı ele geçirmesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Khanoghlan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 58-63.

138 Miskeveyh, *age.*, C II, s. 85.

139 Bu sebeplerle ilgili detaylı bilgi için bk. Hacıyev, *age.*, s. 64-67.

140 Miskeveyh, *age.*, C II, s. 86.

141 Miskeveyh, *age.*, C II, s. 100; Hemedânî, *age.*, s. 450.

emîrleri böyle bir idari yapılanmaya izin vermemiş olabilirler¹⁴². Diğer taraftan bu dönemin -şayet varsa- kahramâneleri siyasi olaylarda etkin bir rol oynamayan yalnızca kendi görev sahalarıyla ilgilenen kimseler olduğu için isimleri kaynaklara yansımamış olabilir.

7. Abbâsî-Selçuklu İlişkilerinde Denge Siyaseti İzleyen Bir Kahramâne: Salef

Büveyhîler'in güçlerini büyük oranda yitirdiği ve Selçuklu nüfuzunun başladığı Kâim-Biemrillâh (422-467/1031-1075) zamanında Salef isimli bir kadın, halifenin kahramâneliğini yapmıştır. İsminin Vüsâl (veya Visâl) olduğu da söylenen¹⁴³ Salef'in kahramânelik öncesi hayatı ve bu göreve ne zaman getirildiğine dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte kahramâne olarak adına ilk kez Arslan el-Besâsîrî isyanı (451/1060) sırasında rastlanan Salef'in bu tarihten daha önce kahramâneliğe tayin edildiği söylenebilir. Tuğrul Bey'in İbrahim Yinâl isyanını bastırmak için Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilen Besâsîrî, önce Bağdat'ı, ardından Kûfe'yi ve Basra'yı ele geçirmiştir. Ancak daha sonra Selçuklu kuvvetleri karşısında mağlup olmuş ve Kûfe yakınlarında bulunan Sakyülfurât'ta öldürülmüştür (11 Zilhicce 451/18 Ocak 1060)¹⁴⁴. Bu hadiseden sonra Besâsîrî tarafından daha önce Bağdat'ta esir alınıp Kûfe civarına getirilen halifenin annesi [Bedrû'd-dücâ¹⁴⁵], [torunu] Ebü'l-Kâsım Alâüddîn b. Zahîretüddîn'in annesi, Kahramâne Salef gibi sarayda görevli veya hanedan ailesine mensup diğer pek çok kişi Tuğrul Bey tarafından Vâsıt'tan Bağdat'a gönderilmiştir (451/1060)¹⁴⁶.

Selçuklu nüfuzunun giderek etkisini arttırdığı bu dönemde Salef gerek siyasi hadiselerde gerekse Abbâsî-Selçuklu ilişkilerinde nispeten etkin bir rol oynamıştır. Nitekim Kâim-Biemrillâh'ın hanımı Hatice Arslan Hatun, Besâsîrî

142 Büveyhîler, Abbâsî sarayında böyle bir idari yapılanmaya izin vermemiş olmakla birlikte kendi bünyelerinde kahramâne görevlendirmeye devam etmişlerdir. Bu kahramânelerle ilgili bk. Ebû İshak İbrâhîm b. Ali el-Husrî, *Cem'ü'l-cevâhir fi'l-mülâh ve'n-nevâdir*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-Cil, Beyrut 1987, s. 335-336; Miskeveyh, *age.*, C II, s. 322; Ebû Şücâ' Muhammed b. Hüseyin er-Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, thk. H.F. Amedroz-D.S. Margoliouth, Matba'atü'l-Şeriketi't-Temeddün, Kahire 1916, s. 253, 285, 292-293; Yılmaz, "Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", s. 14-15; Al Rudainy, *age.*, s. 144.

143 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIX, s. 98.

144 Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C V, s. 528-529.

145 Halifenin annesi farklı isimlerle de anılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Suat Kaymak, *Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 28; Hatalmış, *age.*, s. 178.

146 Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIX, s. 98.

isyanı sırasında esir alındıktan kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in girişimleriyle Besâsîrî'nin müttefiki Ukaylî emîri Kureyş b. Bedrân tarafından Selçuklular'ın başkenti Rey'e gönderilmişti. Besâsîrî bertaraf edildikten sonra Bağdat'a gelen Kâim-Biemrillâh, hanımı Hatice Arslan Hatun'un Dârülhilâfe'ye gönderilmesini istemiş ve kendisini getirmesi için Salef, Hadım Muvaffak ve Rey kadısı Ebû Yahyâ Sa'd b. Saïd'den oluşan bir heyeti Rey'e yollamış, ancak bu kişiler Hatice Arslan Hatun'u alamadan geri dönmüşlerdir. Ayrıca Rey Kadısı Ebû Yahyâ, Tuğrul Bey'in Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'la evlenmek istediğine dair halifeye hitaben yazılan bir mektup getirmiştir (453/1061). Bu hadiseye eserinde yer veren İbnü'l-Cevzî, Tuğrul Bey'in bu kararında Salef'in rolünün bulunduğunu, daha doğrusu onu böyle bir karara ikna eden kişinin Salef olduğunu aktarmaktadır¹⁴⁷. Başlangıçta bu teklifi kabul etmek istemeyen halife [muhtemelen Salef'in araya girmesiyle] Seyyide Hatun'un Tuğrul Bey'le evlenmesine müsaade etmiştir. Tuğrul Bey'in vefatının ardından Rey'den Bağdat'a dönen Seyyide Hatun'un başkente girişi sırasında kendisini karşılayanlar arasında Salef de yer almıştır (456/1064)¹⁴⁸.

Abbâsî ve Selçuklu hanedanları arasında tesis edilen evlilikler iki devletin birbiriyle ilişkilerinin daha da iç içe girmesine yol açmış ve bu durum taraflar arasında zaman zaman birtakım gerginliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu süreçte bir taraftan halifeyle üst düzey devlet adamları arasındaki iletişimi sağlayan Salef, diğer taraftan Abbâsî halifeliğiyle Selçuklu idaresi arasında bir denge siyasetinin kurulması için çaba harcamıştır. Nitekim Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr'in vezirlikten azledilmesinin ardından Selçuklu Sultanı Alp Arslan onun yerine Ebü'l-A'lâ'nın atanması hususunda Kâim-Biemrillâh'a bir mektup yollamış, ancak Kâim bu talebi geri çevirmiştir. Tam da bu süreçte tekrar görevine dönmek isteyen Fahrüddeve, Salef vasıtasıyla halifeye birkaç kez mektup göndermiştir. Salef bu iki şahsiyet arasında iletişimi sağlamanın yanında halife nezdinde Fahrüddeve'den övgüyle söz ederek onun tekrar vezirliğe getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Esasen Salef'in sabık vezir hakkında tezkiye edici sözler sarf etmesi ve onun yeniden vezirliğe tayin edilmesini istemesi Abbâsîlerle Selçuklular arasında ortaya çıkması muhtemel bir anlaşmazlığın da önüne geçmiştir. Zira halifeyle yaptığı görüşmelerin birinde Salef, Fahrüddeve'nin dışında şayet yeni bir vezir tayin edilecek olursa Alp Arslan'ın isteğinin reddedilmiş olacağını, bundan dolayı Selçuklu sultanının halifeye öfkeleneyeceğini ifade etmiştir. Sözlerinin devamında

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XVI, s. 65.

¹⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIX, s. 162.

Fahrüddeve'nin görevine devam etmesi durumunda her şeyin normal karşılanacağını, yani Selçuklu yönetimiyle aralarında herhangi bir gerginliğin yaşanmayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Kâim, Fahrüddeve'yi tekrar vezir olarak görevlendirmiştir (Safer 461/Aralık 1068)¹⁴⁹.

Fahrüddeve'nin vezirliğe atanmasından sonraki süreçte adına bir daha rastlanmayan Salef'in kahramânelik görevini ne kadar daha devam ettirdiği, kendisinden hemen sonra bu göreve kimin atıldığı ve ne zaman öldüğüne dair bilgi bulunmamaktadır.

8. Kahramânelik Kurumunun Sona Erme Sürecinde Bir Kahramâne: Şemsünnehâr

Abbâsîler'de Selçuklu nüfuzunun devam ettiği süreçte Muktedî'nin kahramâneliğini yapan Şemsünnehâr'ın adına ilk kez halifenin ölümüyle ilgili yaşanan olaylar sırasında rastlanmaktadır. Buna göre Terken Hatun'a karşı üstünlük sağladıktan sonra Selçuklu tahtına oturan Berkyaruk (485-498/1092-1104), Bağdat'a gelerek halife tarafından sultan ilan edilmiştir. Bu vesileyle tertip edilen merasimde kendisine yemek getirilen Muktedî, yemekten sonra elini yıkadığı sırada Şemsünnehâr'a, izni olmadan yanına giren kişileri sormuştur. Etrafa bakınan fakat kimse olmadığını gören Şemsünnehâr, halifenin gücünün tükendiğini fark etmiş, ardından Muktedî yere yığılmıştır. Bunun üzerine hemen halifenin elbisesinin iliklerini çözmeye çalışan Şemsünnehâr, çok geçmeden Muktedî'nin öldüğünü fark etmiştir. Ardından orada bulunan ve olaya şahit olan câriyeye üzülenin ve endişelenmenin sırası olmadığını belirtip Vezir Amîdüddeve'ye haber verilmesini istemiştir. Şemsünnehâr ayrıca halifenin ölüm haberi duyulursa, yani olan biten hadiseleri herhangi birisine anlatsa câriyeyi ölümle tehdit etmiştir. Nihayet Muktedî'nin oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed'e, Müstazhir-Billâh lakabıyla biat edilmiş, ancak halifenin ölüm haberi üç gün sonra açıklanmıştır¹⁵⁰.

Muktedî'nin beklenmedik vefatı olayın bir zehirlenme sonucu meydana gelmiş olabileceğine dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim Ali b. Zâfir el-Ezdi (ö. 613/1216), Muktedî'nin Şemsünnehâr tarafından zehirlendiğini ve kendisine getirilen yemeği yedikten sonra öldüğünü aktarmıştır¹⁵¹. İbnü'l-İmrânî

149 İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XVI, s. 111; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIX, s. 230.

150 İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XVIII, s. 10; İbnü'l-Esir, *age.*, C VIII, s. 493-494.

151 Ebü'l-Hasen Ali b. Zâfir el-Ezdi, *Ahbârü'd-düveli'l-münkatî'a*, thk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekâfati'd-Dîniyye, Kahire 2001, s. 342-343.

ise Muktedî'nin tabii bir şekilde veya hadımlardan birisinin zehirlenmesi sonucu ölmüş olabileceğini, ancak bu işin en doğrusunu Allah'ın bildiğini söylemiştir¹⁵². Sıbt İbnü'l-Cevzî herhangi bir sebep zikretmeksizin Şemsünnehâr'ın Muktedî'den korktuğu için onun yemeğine zehir kattığına dair bir söylentiden bahsetmiştir¹⁵³. Halifenin gizemli ölümüne işaret eden günümüz araştırmacılarından Al Rudainy ilk etapta Şemsünnehâr'ın Muktedî dönemindeki gücüne atıfta bulunarak onun halifeyi zehirlenmeyi başardığını ileri sürmüştür. Diğer taraftan Şemsünnehâr'ı bu işe teşvik eden kişinin Berkyaruk olabileceğini, fakat kendisinin sultanlığını onaylamadan Muktedî'nin ölümünün Berkyaruk'un işine yaramayacağını söyleyerek bu ihtimalin pek mümkün olmadığını belirtmiştir. Al Rudainy'e göre bütün bunların dışında Şemsünnehâr'ın buradaki rolünün, halifenin yerine kimin geçeceğine dair hanedan üyeleri arasında yaşanan bir mücadeleye de işaret etmesi mümkündür. Zira Şemsünnehâr, Muktedî'nin ölüm haberini, Müstazhir'in veliahtlığı kesinlik kazanıncaya, yani halife oluncaya kadar üç gün boyunca saklamıştır¹⁵⁴.

Esasen Ezdî dışındaki müelliflerin zehirlenme meselesinde kesin bir ifade kullanmaktan kaçınmaları ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin konuyla ilgili rivayeti meçhul (*kîle*) bir sığayla aktarması Muktedî'nin zehirlenme sonucu ölme ihtimalini zayıflatmaktadır. Bununla birlikte Sıbt'ın, Şemsünnehâr'ın tavrına ilişkin İbnü'l-İmrânî ve Ezdî'ye kıyasla verdiği daha detaylı bilgiler onun bu meselede bir dahlinin olabileceğine dair imâlar taşımaktadır. Muktedî'nin öldüğünden emin olduktan sonra yanındaki câriyeye eğer halifeyi uyandırmaya çalışırsa kendisini öldüreceğini ifade eden Şemsünnehâr, bununla da yetinmeyerek câriyeyi yalnız başına bir odaya hapsedmiş ve Vezir Amîdüddeve'yi çağırması için Hadım Yümn'e haber vermiştir. Ancak vezirin gelmesiyle sanki halifenin öldüğünden habersiz bir şekilde farklı bir konudan bahseden Şemsünnehâr, artık halifeye hizmet etmekten aciz olduğunu ve hacca gitmek istediğini söylemiş, ardından bütün bunlar için vezirin kendisi için Muktedî'den ricacı olmasını talep etmiştir. Şemsünnehâr'a bu konuda söz veren Amîdüddeve halifenin huzuruna çıkmak için odaya girmiş, ancak Muktedî'nin kefenlenmiş bir şekilde yerde yattığını görünce hıçkırarak ağlamaya başlamıştır. Daha sonra veliaht Ebü'l-Abbâs çağrılarak kendisine biat edilmiştir¹⁵⁵.

152 İbnü'l-İmrânî, *age.*, s. 205.

153 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIX, s. 463.

154 Al Rudainy, *agt.*, s. 145.

155 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XIX, s. 462-463.

Bütün bu anlatılanlar birlikte düşünüldüğünde Muktedî'nin zehirlenerek mi yoksa normal olarak mı öldüğü ve eğer zehirlendiyse bu olayda Şemsünnehâr'ın bir dahlinin olup olmadığına dair kesin bir sonuca varmak olası gözükmemektedir. Ancak Şemsünnehâr'ın adının öne çıkması Muktedî sonrası iktidarın şekillenmesinde nispeten etkili olmasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim Ezdî, Müstazhir'in halife olmasını sağlayan kişilerin Şemsünnehâr ile Vezir Amîdüddeve olduğunu, ayrıca Şemsünnehâr'ın zalimliğine ve sertliğine vurgu yaparak bu ikisinin birbiriyle anlaşıp Muktedî'nin ölüm haberini üç gün boyunca gizlediklerini belirtmiştir¹⁵⁶.

Kesin bir bilgi olmamakla birlikte Müstazhir'in tahta çıkış sürecindeki etkisinden hareketle Şemsünnehâr'ın yeni halife döneminde de kahramâne olarak görev yaptığı varsayılabilir. Ancak bu görevini ne kadar süreyle devam ettirdiği ve ne zaman vefat ettiği hususunda bir görüş öne sürmek mümkün değildir. Diğer taraftan Muharrem 494 (Kasım-Aralık 1100) tarihinde vefat eden Üstâdâr Cemâlüddeve Ebû Nasr b. Reîsürrüesâ ile birlikte artık Abbâsî sarayında kadın görevli kahramâne yerine üstâdâr adı verilen erkek bir görevli tayin edilmeye başlanmıştır¹⁵⁷. Bu noktada Cemâlüddeve'nin üstâdarlığa ne zaman atandığı bilinmese de Ramazan 493 (Temmuz-Ağustos 1100) tarihinde vezirlikten azledilen Amîdüddeve'nin Cemâlüddeve'ye teslim edilmesinden¹⁵⁸ hareketle onun en azından bu görevini vefatına kadar bir yıl süreyle devam ettirdiği kabul edilebilir. Dolayısıyla 493 (1100) yılına kadar Müstazhir döneminde sarayda bir kahramânenin bulunduğu ve bu tarihten sonra kahramâne yerine erkek bir görevli olan üstâdârın istihdam edildiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Sonuç

Kahramâneler Abbâsî sarayında ilk defa Muktedî'nin halifeliğinin erken döneminden itibaren Fâtuma en-Nahviyye ile istihdam edilmeye başlanmıştır. Öne çıkan görevleri haremın gelir-gideriyle ilgilenmek, ayrıca halife ve hanedan ailesiyle üst düzey görevliler arasındaki irtibatı sağlamak olan kahramâneler bu vesileyle siyasi ve idari açıdan önemli bir nüfuz elde etmişlerdir. Onların başta vezir olmak üzere üst düzey görevlere yapılacak atamalarda, Abbâsîlerin Büveyhî ve Selçuklu hanedanlarıyla ilişkilerinde ve diğer sahalarda etkili olmaları doğrudan görevlerinin bir gereği olmayıp, buldukları konumdan devşirdikleri siyasi, sosyal ve ekonomik

156 Ezdî, *age.*, s. 346.

157 Geniş bilgi için bk. Yılmaz, "Abbâsîler'de Üstâdarlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", s. 18-22.

158 İbnü'l-Cevzî, *age.*, C XVII, s. 54.

güçten kaynaklanmıştır. Bu noktada kaynaklar birkaç istisna dışında onların asli görevlerinden ziyade bu yönlerine ağırlık vermişlerdir. Dahası bu kişilerin kahramânelik öncesi yaşantıları, aileleri, isim ve künyeleri, şahsiyetlerine dair özel hayatlarını ilgilendiren konuların yanı sıra kahramânelik görevine ne zaman tayin edildikleri, atanma belgeleri (*tevkî'*), merâsimlerdeki konumları, kıyafetleri, maaşları, harem mensuplarıyla ilişkileri ve görevlerinden ne zaman azledildiklerine dair bilgilerin son derece kısıtlı, hatta yok denecek kadar az olduğu belirtilmelidir. Bu hususların içinde Ümmü Mûsâ'nın aylık 5 bin dinar maaş aldığına dair tespit, en azından Muktedir dönemindeki diğer kahramânelerin de aynı veya yaklaşık bir gelire sahip olduklarını söylememize imkân tanımaktadır.

Muktedir döneminde kahramânelik makamına nispeten istikrarlı bir atamanın yapıldığı ve başlangıçta Fâtıma ve Ümmü Mûsâ gibi hür kadınların bu göreve tayin edildikleri görülmektedir. Ancak Ümmü Mûsâ'nın yetkisini aşacak derecede siyasi ve ekonomik bir nüfuz alanı kazanması, dahası bir iktidar değişikliğine teşebbüs edebileceğine dair aleyhindeki dedikoduların Şağab Hatun tarafından fırsata dönüştürülmesi kendi sonunu getirmiş, ayrıca bundan sonraki süreçte bir daha söz konusu makama onun gibi hanedan ailesine mensup birisi getirilmemiştir. Ümmü Mûsâ'dan sonra Şağab Hatun'un, cârîyelğini yapan Sümel'i kahramâne olarak görevlendirmesi saray çevresinde oğluna ve tabi kendisine karşı yeniden bir güç odağının ortaya çıkmasını engellemeye yönelik bir çabanın ifadesi olmuştur. Nitekim Ümmü Mûsâ'nın haleflerine bakıldığında kimisi cârîyelikten bu göreve yükselmiş, kimisinin ise -kendisi cârîye olmasa bile- en azından soylu bir aileden gelmediği bilinmektedir. Ancak sonraki dönemlerde görev yapan kahramâneler soylu bir aileye mensup olmasalar da siyasi ve idari açıdan etkili birer aktör olmayı başarmışlardır.

Muktedir'in halifeliği zamanında Fâtıma'dan sonra sarayda aynı anda birden fazla kahramâne görevlendirilip görevlendirilmediği meselesinde kesin bir yorumda bulunmak pek mümkün görünmemektedir. Fâtıma'nın ardından onun yerine Ümmü Mûsâ'nın atanmasıyla ilgili herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Esasen Ümmü Mûsâ ile Sümel'in aynı anda mı yoksa birbirinin ardından mı bu göreve tayin edildikleri meselesinin netliğe kavuşturulması gerekmektedir. Buradaki karışıklığın asıl sebebi Sûlî ve Arîb gibi müelliflerin Ümmü Mûsâ henüz görevinin başındayken Şağab Hatun'un kahramânesi Sümel'in mezâlim davalarına baktığını aktarmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bilgi ilk bakışta Ümmü Mûsâ ile Sümel'in aynı anda kahramânelik yaptıkları izlenimi uyandırmaktadır. Ancak

Mes'ûdî, İbn Dihye el-Kelbî ve Kalkaşendî'nin kayıtları Sümel'in bu görevini henüz kahramânelik görevine atanmadan Şağab Hatun'un câriyesi olduğu sırada yerine getirdiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Sûlî ve Arîb'in Şağab Hatun'un kahramânesi sıfatını Sümel'in daha sonraki ve bilinen görevini dikkate alarak genel anlamda kullandıklarını düşünmek gerekmektedir. Bunun yanı sıra daha çok Şağab Hatun'un emri doğrultusunda hareket eden Ümmü Mûsâ ve Sümel'in aynı anda ve benzer sorumlulukları yerine getirmeleri yetki karmaşasına neden olacağı gibi idari bakımdan da bir zafiyete yol açması kuvvetle muhtemeldir.

Zeydân'ın ise göreve ne zaman başladığı tam olarak tespit edilemese de onun 299 (912) yılından itibaren neredeyse Muktedir'in halifeliğinin geç dönemine kadar sarayda istihdam edildiği bilinmektedir. Bu durumda onun hem Ümmü Mûsâ ile hem de Sümel ile aynı dönemde kahramânelik yaptığı varsayılmaktadır. Bununla birlikte tıpkı Sümel'de olduğu gibi kahramânelik görevini aynı anda iki kişinin yerine getirmesinin yetki karmaşasına neden olabileceği dikkate alındığında Zeydân'ın kahramânelik görevini Sümel'in 317 (929-930) yılındaki ölümünden sonra devraldığı da düşünülebilir. Ancak mevcut rivayetlerden hareketle Ümmü Mûsâ ve Sümel'de olduğu gibi halef-selef olma durumunun Zeydân için geçerli olduğuna dair kesin bir fikir yürütmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu durumda iki ihtimalin söz konusu olabileceği ifade edilmelidir. Birinci ihtimale göre azledilen üst düzey görevlilerin gözüaltında tutulması ve saraydaki mücevher hazinesinin korunmasıyla ilgilenen Zeydân, Ümmü Mûsâ ve Sümel ile aynı dönemde kahramânelik görevini yerine getirmiştir. Ancak Zeydân'ın içinde yer aldığı hadiselerle ilgili aktarılan rivayetlerde onun Muktedir'in emirleri doğrultusunda hareket ettiği veya onunla iletişim hâlinde olduğu, Şağab Hatun'la hemen hemen doğrudan bir ilişkisinin bulunmadığı görülmektedir. Bu bakımdan diğer iki kahramâne ile aynı zamanda sarayda görevli olsa da Zeydân'ın daha çok Muktedir'e bağlı olarak hareket ettiği, Ümmü Mûsâ ve Sümel'in ise Şağab Hatun'un emrinde çalıştığı düşünülebilir. Böyle bir durumda muhtemel bir yetki karmaşasının da gündeme gelmesi pek mümkün görünmemektedir.

İkinci ihtimale göre ise Zeydân her ne kadar başlangıçtan itibaren Miskeveyh tarafından kahramâne olarak tavsif edilmiş olsa da bu durum onun meşhur yönünün vurgulanmasıyla ilgili olabilir. Yani Miskeveyh'in bu tercihi Sümel'in ölümünden sonra kahramânelik görevini üstlenen Zeydân için geriye dönük bir kurgudan kaynaklanmış olabilir. Kaldı ki Zeydân'ın görevlerinden azledilen devlet adamlarının gözüaltında tutulmasıyla ilgili sorumluluğunun tek başına kahramânelik vazifesine

işaret etmeyeceği hesaba katılmalıdır. Zira bazı kişilerin tutuklanmasında Zeydân'ın yanı sıra o dönemde Hâcib Nasr'ın da yetkili olduğu bilinmektedir.

Muktedir sonrası döneme gelindiğinde ise sarayda sadece bir tane kahramânenin istihdam edildiği ve bu kahramânelerin de doğrudan halifelerin emrinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Yine bu süreçte kahramânelik görevine düzenli bir atamanın yapıp yapılmadığı bilinmemektedir. Dahası Büveyhî nüfuzunun başlangıç safhasında 'Alem'in ardından nispeten uzun bir süre Abbâsî sarayında kahramânenin bulunmadığı görülmektedir. Esâsen 'Alem'in veya onun yerine tayin edilecek herhangi bir kahramânenin varlığını Bağdat'ta kendi iktidarları için tehlikeli olabileceğini düşünen Büveyhî emîrleri bu konuda farklı bir tavır benimseyerek Abbâsî sarayında böyle bir görevlinin bulunmasına müsaade etmemiş olabilirler. Yine bu süreçte iktidarını büyük oranda kaybeden Abbâsî halifesinin diğer idari görevliler gibi bir kahramâne tayin edebilecek kudrete sahip olmamasının da bunda etkili olduğu ileri sürülebilir. Ancak her şeye rağmen bu dönemde -şayet varsa- kahramânelerin siyasi ve idari açıdan etkin olmamaları ve sadece kendi görev sahalarıyla ilgilenmeleri sebebiyle isimlerinin kaynaklarda zikredilmemiş olabileceği de hesaba katılmalıdır. Selçuklu nüfuzunun yaşandığı döneme gelindiğinde ise bu süreçte görev yapan Abbâsî halifeleri seleflerine nazaran tekrar güçlenmeye başlamışlar ve bununla irtibatlı olarak başta vezirlik olmak üzere devlet kademesinde çeşitli makamlara atamalar yapabilmişlerdir. Halifenin idari kadrolar üzerinde tasarruf sahibi olmaya başlamasıyla Abbâsî sarayında tekrar bir kahramâne görevlendirilmiştir. Ancak bu uygulama uzun süre devam etmemiş ve hemen hemen yarım asır sonra kahramâne yerine sarayda üstâdâr adı verilen erkek bir görevli tayin edilmeye başlanmıştır.

Abbâsî siyasi ve idari tarihinin yanı sıra sosyal tarihine de katkı sağlamayı hedefleyen bu çalışma iki asır boyunca sarayda görevlendirilen ve isimleri tespit edilebilen sekiz kahramâne üzerine odaklanmaktadır. Ancak bir kez daha belirtmek gerekirse Abbâsîler dönemindeki kahramânelerin sayısının sekizle sınırlı olduğunu kesin olarak ileri sürmek mümkün değildir. Zira haklarında nispeten sınırlı bilgilerin bulunduğu bu kahramâneler kadar, siyasi ve idari hayatta etkin bir rol oynamayan ve bundan dolayı isimleri bir şekilde zikredilmemiş başka kahramânelerin varlığı da mümkün olabilir. Bu bakımdan konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalarda bu durumun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Son olarak kahramânelik kurumunun ortaya çıkış sürecinin incelenmesi ve kahrâmâne yerine sarayda üstâdâr olarak isimlendirilen erkek görevlilerin tespit edilip faaliyetlerinin ele alınması Abbâsî idari tarihi açısından bu çalışmanın mütemmim cüzünü oluşturacaktır.

Teşekkür

Makale hakkındaki tenkit ve tekliflerinden dolayı derginin anonim hakemleri başta olmak üzere değerli arkadaşlarım Abdulhamit Dünder, Enes Ensar Erbay, Muhammet Enes Midilli ve Selahattin Polatođlu'na teşekkür ederim. Kuşkusuz makalenin tüm sorumluluğu bana aittir.

KAYNAKLAR

Al Rudainy, Reem Saud, *The Role of Women in the Būyid and Saljūq Periods of the Abbasid Caliphate (339- 447/950-1055&447-547/1055-1152): The Case of Iraq*, Exeter University, Arab and Islamic Studies, Doktora Tezi, Exeter 2014.

Arīb b. Sa‘d, *Sulatü Tārîhi’t-Taberî*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Dârü Süveydân, Beyrut ts.

Bauer, Karen, “Debates on Women’s Status as Judges and Witnesses in Post-Formative Islamic Law”, *Journal of the American Oriental Society*, C CXXX, S.1, 2010, s. 1-21.

Bowen, Harold, *The Life and Times of ‘Alī ibn Īsā*, Cambridge University Press, Cambridge 1928.

Burgu, Abdullah, *Abbâsî İmparatorluğunun Çöküşü: Vezir İbnü’l-Furât Ailesinin Mali Politikaları ve İktidar Kavmaları*, Hikmetevi Yayınları, Konya 2024.

Cevâd, Mustafa, *Seyyidâtü balâti’l-Abbâsî*, Dârü’l-Keşşâf, Beyrut 1950.

Dûrî, Abdülazîz, *en-Nuzumü’l-İslâmiyye*, Merkezü Dirâsâtî’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 2008.

Dündar, Abdulhamit, “Sitti Zübeyde’den Zümrüd Hatun’a Bir Türbenin Kimliği Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S. 34, 2024, s. 363-385.

El-Azhari, Taef, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History, 661–1257*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2019.

El-Cheikh, Nadia Maria, “The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions”, *Studia Islamica*, S. 97, 2003, s. 41-55.

Ezdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Zâfir, *Ahbârü’d-düvelî’l-münkati’a*, thk. Alî Ömer, Mektebetü’s-Sekâfati’d-Dîniyye, Kahire 2001.

Gözübenli, Beşir, “Day’a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C IX, s. 57-58.

Güner, Ahmet, “Muizzüddeve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XXXI, s. 99-100.

Güner, Ahmet, “Müttakî-Lillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XXXII, s. 223-224.

Hacıyev, Khanoghlan, *Irak Büveyhîleri’nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.

Hasan, Sûlâf Feyzullah, *Devrî'l-cevârî ve'l-kahramânât fi dâri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dârü ve Mektebetü Adnân, Bağdat 2013.

Hatalmış, Ali, *Abbâsî Halifelerinin Ümmüveled Eşleri*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2020.
Hemedânî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik, *Tekmilëtü Târîhi'l-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü Süveydân, Beyrut ts.

Husrî, Ebû İshak İbrâhim b. Alî, *Cem'ü'l-cevâhir fi'l-mülâh ve'n-nevâdir*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-Cil, Beyrut 1987.

İbn Dihye el-Kelbî, *Kitâbü'n-Nibrâs fi târihi hulefâi Beni'l-Abbâs*, thk. Abbâs el-Azzâvî, Matba'atü'l-Ma'ârif, Bağdat 1946.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1962.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Alî b. Ahmed, *er-Resâil*, thk. İhsân Abbâs, Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut 1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî, *el-Muntazam fi't-târîhi'l-mülûk ve'l-ümmem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, 19 Cilt, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, 11 Cilt, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Alî, *el-İnbâ fi târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire 1999.

İbnü's-Sâî, Ebü Tâlib Alî b. Enceb, *Nisâü'l-hulefâ*, thk. Mustafa Cevâd, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1993.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî, *Me'âsirü'l-inâfe fi me'âlimi'l-hilâfe*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, 3 Cilt, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts.

Kallek, Cengiz, "Dânek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C VIII, s. 457-458.

Karaman, Dursun, *İslâm Hukuk ve Siyaset Düşüncesinde Mezâlim Teorisi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2023.

Karan, Cuma, "Abbasi Sarayında Ümmüveledlerin Yönetime Etkisi: Hayzürân, Şağab ve el-Kahramâniye Örneği", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, S. 54, 2020, s. 379-402.

Kaymak, Suat, *Abbasi Halifesi el-Kaim Bienrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *A'lâmü'n-nisâ*, 5 Cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.

Kütübü'l-Uyûn ve'l-hadâik, thk. Ömer Saîdî, el-Ma'hedü'l-Firansî, Dimaşk 1972.

Kitapçı, Zekeriya, *Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun (Doğ. H. 264/ Öm. H. 321/933)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.

Marmer, David Bruce Jay, *The Political Culture of the Abbasid Court, 279-324 (A.H.)*, Princeton University, Near Eastern Studies, Doktora Tezi, Princeton 1994.

Massignon, Louis, *The Passion of al-Hallaj*, çev. Herbert Masson, 4 Cilt, Princeton University Press, Princeton 2019.

Merçil, Erdoğan, "Besâsîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C V, s. 528-529.

Mernissi, Fatima, *The Forgotten Queens of Islam*, çev. Mary Jo Lakeland, The University of Minnesota, Minneapolis 1993.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Dârü's-Sâvî, Kahire ts.

Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü Tecâribi'l-ümem*, thk. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, 2 Cilt, Matba'atü's-Şeriketi't-Temeddün, Kahire 1914.

Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, çev. H.F. Amedroz-D.S.Margoliouth, 2 Cilt, Kemp Hall Press, Oxford 1921.

Râcihi, Muhammed b. Süleyman, "ez-Zeynebiyyûn ve Eseruhum fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye ve'l-İlmiyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye", *Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye Mecelletü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye*, S. 5, 1428, s. 192-235.

Reşid b. Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-tuhaf*, thk. Muhammed Hamîdullah, Kuveyt 1959.

Rûzrâverî, Ebû Şücâ'Muhammed b. Hüseyin, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, thk. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, Matba'atü's-Şeriketi't-Temeddün, Kahire 1916.

Sâbî, Hilâl b. Muhassin, *Kitâbü'l-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Mektebetü'l-A'yân, Kahire 1958.

Sâbî, Hilâl b. Muhassin, *Rüsümü dâri'l-hilâfe*, thk. Mihâil Avvâd, Dârü'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1986.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. İsmâîl, *Simârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1965.

Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd., 23 Cilt, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk 2013.

Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ, *Edebü'l-küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, el-Matba'atü's-Selefiyye, Kahire 1341.

Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ, *Kismün min ahbâri'l-Muktedir-Billâh el-Abbâsî*, thk. Halef Reşid Nu'mân, Dârü's-Şuûni's-Sekâfeti'l-Âmme, Bağdat 1995.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 10 Cilt, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1968.

Tenûhî, Ebû Alî Muhassin b. Alî, *el-Ferec ba'de's-şiddet*, thk. Abbûd eş-Şâlcî, 5 Cilt, Dâru Sâdir, Beyrut 1978.

Tenûhî, Ebû Alî Muhassin b. Alî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî, 8 Cilt, Dâru Sâdir, Beyrut 1971.

Yeniçeri, Celal, "Mezâlîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C XXIX, s. 515-518.

Yılmaz, Saim, *Mu'tazıl ve Muktefi Döneminde Abbâsîler*, Kaynhan Yayınları, İstanbul 2006.

Yılmaz, Saim, "Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, S. 12, 2008, s. 71-103.

Yılmaz, Saim, "Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Ocak 2009, s. 1-24.

Yılmaz, Saim - Sazak, Ömer, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XXII/S. 42, 2020, s. 285-313.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., 17 Cilt, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981.

